

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΤΣΟΚΚΑΣ ΜΑΡΙΟΣ
Α.Μ.: 236

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

*«Η αγωγή για την ειρήνη μέσα από τα νέα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας:
Το παράδειγμα του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε' Δημοτικού»*

Τριμελής Επιτροπή

Επόπτης: *Επικ. Καθηγητής Καραγιώργος Δημήτρης*

Συνεπόπτες: *Διδάσκουσα ΠΔ 407/80 Ιβρίντελη Μαρία*

Διδάσκουσα ΠΔ 407/80 Κοντογιάννη Διονυσία

ΜΑΡΤΙΟΣ 2010
ΡΕΘΥΜΝΟ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ολοκλήρωση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας αποτελεί το επιστέγασμα των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, κατά τη διάρκεια των ετών 2007-2010. Η πορεία προς την εκπόνηση της εργασίας αυτής δεν ήταν καθόλου εύκολη, γι' αυτό στο σημείο αυτό και από τη θέση αυτή θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους που συνετέλεσαν στην ολοκλήρωσή της.

Πρώτα απ' όλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Δημήτρη Καραγιώργο, κύριο επόπτη της εργασίας αυτής, που στήριξε την προσπάθεια αυτή από την πρώτη στιγμή μέχρι το τέλος των μεταπτυχιακών μου σπουδών και που χωρίς τη συμβολή του θα ήταν αδύνατη η εκπόνηση της εργασίας.

Ευχαριστώ θερμά την κ. Μαρία Ιβρίντελη για τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε κατά τη πορεία της εργασίας, για τις γόνιμες υποδείξεις και πολύτιμες συμβουλές σε θέματα μεθοδολογίας καθώς επίσης για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις που βοήθησαν στη διαλεύκανση του πεδίου της μελέτης.

Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου και τους φίλους μου που με το δικό τους τρόπο συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	4
<u>ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ</u>	
1. Η αξία της ειρήνης.....	6
2. Αγωγή και εκπαίδευση.....	8
3. Η αγωγή για την ειρήνη.....	15
<u>ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ</u>	
1. Το σχολικό εγχειρίδιο.....	23
2. Το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας και η αγωγή για την ειρήνη.....	28
<u>ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ</u>	33
<u>ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ</u>	36
1. Η έρευνα του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας στο διεθνή χώρο.....	38
2. Η έρευνα του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας στην Ελλάδα.....	46
<u>ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ</u>	
1. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα.....	51
2. Μέθοδος ανάλυσης.....	53
<u>ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ</u>	56
<u>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ</u>	71
<u>ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ</u>	75
<u>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ</u>	78
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	107

***«Πατέρας της είναι ο
διάλογος, μητέρα της η
συνεργασία, αδελφή της η
δημιουργία κι αγαπημένοι
φίλοι οι λαοί οι ενωμένοι»***

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γνωστό ότι η εικόνα του «άλλου» που διαμορφώνεται μέσα από τα σχολικά βιβλία συμβάλλει στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας ενός λαού, αλλά παράλληλα επηρεάζει και τη συνύπαρξη και συνεργασία των λαών μεταξύ τους. Το μάθημα της Ιστορίας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας ενός λαού. Ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζεται το παρελθόν και περιγράφονται τα ιστορικά γεγονότα μπορεί να ευνοήσει την καλλιέργεια ενός κλίματος διαχωρισμού «εχθρού» και «φίλου».

Η παρατήρηση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη σύγχρονη εποχή, όπου οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις δημιουργούν νέες προκλήσεις στην εκπαίδευση. Σε μια εποχή που συνεχώς τα φαινόμενα βίας, διεθνών εντάσεων και συγκρούσεων, θρησκευτικού φανατισμού και εθνικισμού αυξάνονται, κρίνεται επιτακτική η ανάγκη της διαπαιδαγώγησης των νέων παιδιών με στόχο την εξάλειψη των πιο πάνω φαινομένων και την αλληλοκατανόηση των λαών.

Στις μέρες μας η ειρήνη διέρχεται μεγάλη κρίση λόγω του ότι τα έθνη προσπαθούν να λύσουν τις διαφορές τους όχι ειρηνικά, με εποικοδομητικό διάλογο, αλλά με τη μεσολάβηση των όπλων. Η ειρηνική συνύπαρξη ανάμεσα στους λαούς, ιδιαίτερα τους γειτονικούς, και η προώθηση της σταθερότητας ανάμεσά τους πρέπει να είναι από τις κύριες προτεραιότητες της εκπαιδευτικής πολιτικής κάθε χώρας. Τα εκπαιδευτικά συστήματα χρειάζεται να προωθούν την έννοια της εθνικής ταυτότητας άλλα ταυτόχρονα να συμβάλουν στην γνωριμία και την κατανόηση των άλλων λαών και πολιτισμών. Κι αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από μια εκπαίδευση απαλλαγμένη από εθνικιστικά στοιχεία και στερεοτυπικές αντιλήψεις και την προβολή στοιχείων που να βοηθούν στην προσπάθεια βελτίωσης της εικόνας των άλλων λαών και των μεταξύ τους σχέσεων, προασπίζοντας έτσι την ειρηνική κουλτούρα.

Στα περισσότερα σύγχρονα κράτη, ανάμεσα στους σκοπούς της εκπαιδευτικής πολιτικής περιλαμβάνεται η μελέτη των πολιτισμών των άλλων λαών, η προώθηση της αλληλοκατανόησης, της ειρήνης, της συνεργασίας, ο σεβασμός της διαφορετικότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι στην πράξη η αποτελεσματικότητα αυτών των εκπαιδευτικών πρακτικών αμφισβητείται. Κι αυτό γιατί σε πολλές χώρες τα ανθρώπινα δικαιώματα

παραβιάζονται, καθώς δεν υπάρχει σεβασμός στη γνώμη του άλλου, με αποτέλεσμα να κυριαρχεί το μίσος, που επακόλουθα οδηγεί στη σύγκρουση και τον πόλεμο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τίθεται το ερώτημα κατά πόσο τα νέα σχολικά εγχειρίδια του ελληνικού δημοτικού σχολείου προσφέρουν ή όχι τη δυνατότητα της διαπαιδαγώγησης των μαθητών στο πνεύμα της αγωγής για την ειρήνη ανάμεσα στους λαούς. Στην παρούσα εργασία γίνεται μια προσπάθεια το ερώτημα αυτό να απαντηθεί μέσα από την ανάλυση του περιεχομένου του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε' τάξης του ελληνικού δημοτικού σχολείου, προκειμένου να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο το περιεχόμενο του εγχειριδίου καλλιεργεί φιλοπόλεμες διαθέσεις και προκαταλήψεις εναντίον των άλλων λαών.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το εννοιολογικό πλαίσιο της έρευνας όπου παρουσιάζονται η έννοια της ειρήνης, της αγωγής και της εκπαίδευσης καθώς και της αγωγής για την ειρήνη. Επιπλέον, γίνεται μια γενική αναφορά στο σχολικό βιβλίο και μια πιο ειδική για το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας και τη σχέση του με την έννοια της αγωγής για την ειρήνη.

Στο δεύτερο μέρος διατυπώνεται η προβληματική της μελέτης και γίνεται η ανασκόπηση της ελληνικής και της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας. Στη συνέχεια περιγράφεται η μεθοδολογία διεξαγωγής της έρευνας όπου παρουσιάζονται ο σκοπός, τα ερευνητικά ερωτήματα καθώς και η μέθοδος ανάλυσης. Ακολουθεί η παρουσίαση των ευρημάτων και στη συνέχεια η ερμηνεία τους, ενώ στο τέλος παρατίθενται κάποια συμπεράσματα και προτάσεις.

Ακολουθεί το παράρτημα, όπου παρατίθενται οι αναλυτικοί πίνακες που σχετίζονται με τα ευρήματα της έρευνας.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η αξία της ειρήνης

Ο όρος ειρήνη συναντάται από τους παλαιούς χρόνους στους αρχαίους Έλληνες φιλόσοφους, ως μια κατάσταση που εκφράζει την αντίθεση με τον πόλεμο, ο οποίος γεννά τη βία, την ηθική κατάπτωση και την πολιτική αστάθεια. Χρησιμοποιήθηκε επίσης στην Καινή Διαθήκη ως μια κατάσταση ευημερίας που σε αντίθεση με το κακό, εκφράζει την αγάπη για τον συνάνθρωπο και το Θεό και την σωτηρία από την αμαρτία (Πυργιωτάκης, 2000α:408-409).

Στην κοινωνική ζωή του ανθρώπου η ειρήνη συνδέεται με την έννομη τάξη, που διατυπώνεται από το κράτος και εκτείνεται στην επικράτεια του. Οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν τον όρο ως συνθήκη με τους νικημένους εχθρούς για την τάξη και τη συμμετοχή στον πολιτισμό τους. Στις εσωτερικές σχέσεις του κράτους η εσωτερική ειρήνη εκφράζει την κατάσταση της τάξης και της δικαιοσύνης, που διατηρείται με τους νόμους και την πολιτική οργάνωση. Διατάραξη της ειρήνης σημαίνει παράβαση του νόμου, που διασφαλίζει την εσωτερική ειρήνη. Στις διεθνείς σχέσεις ο όρος ειρήνη σημαίνει (Μπάτσιοις, 1995:23-25):

1. Τον τερματισμό των εχθροπραξιών.
2. Την ανυπαρξία εχθροπραξιών.
3. Την έμπρακτη φιλία.
4. Τους θεσμούς που εξασφαλίζουν την τάξη στις δημοκρατικές σχέσεις (π.χ Ο.Η.Ε.).
5. Την ειρηνική συνύπαρξη ή την εχθρότητα που δεν εκδηλώνεται.
6. Την ειρηνική συνεργασία, τη δίκαιη διευθέτηση των διαφορών, τις προσπάθειες επίτευξης κοινών στόχων.

Για τον Μπαμπινιώτη ο όρος ειρήνη έχει δύο εκδοχές: α) η κατάσταση κατά την οποία δεν υπάρχουν εχθροπραξίες μεταξύ των κρατών και β) η κατάσταση κατά την οποία απουσιάζουν αναταραχές και συγκρούσεις στο εσωτερικό ενός κράτους (Μπαμπινιώτης, 2004:303).

Η Παπαδοπούλου (1990) θεωρεί ότι η ειρήνη είναι μια κατάσταση καθολικού σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό προκύπτει από την εμπειρία της

διεθνούς κοινότητας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη διαπίστωση ότι θεμελιώδης προϋπόθεση της παγκόσμιας ειρήνης είναι η αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Καψάλης-Χαραλάμπους, 1995:187).

Η φυσική διάσταση της ειρήνης εκδηλώνεται ως ηρεμία, γαλήνη, αρμονία, έλλειψη θορύβου, αρμονική συνύπαρξη των όντων της φύσης, διατήρηση της ισορροπίας της φύσης. Από κοινωνιολογική σκοπιά ο όρος ειρήνη σημαίνει την αρμονία, ομόνοια και φιλία στην οικογένεια, την ομάδα, το χώρο εργασίας. Στην ψυχολογία η ειρήνη δηλώνει την ψυχική αρμονία και σηματοδοτεί την προσωπικότητα που είναι απαλλαγμένη από τις προβληματικές καταστάσεις της ψυχικής δυσαρμονίας και σύγκρουσης, της ταραχής, του φόβου, του πάθους, του άγχους, των νευρώσεων, των παθολογικών ψυχικών καταστάσεων γενικά. Στη γενική έννοια της ειρήνης συμπεριλήφθηκαν και άλλες εκφράσεις που καλύπτουν τη σύγχυση, την ασάφεια και την αποδυνάμωση του όρου. Αυτές οι εκφράσεις είναι:

α) Η ψυχροπολεμική ειρήνη που εκλαμβάνεται ως η αμοιβαία καχυποψία, ανταγωνιστικότητα, εχθρότητα και εμπλοκή σε ψυχροπολεμικές ενέργειες.

β) Η ειρήνη για τον τερματισμό της ειρήνης. Αυτό σημαίνει τη συνθήκη ειρήνης που τερματίζει ορισμένες εχθροπραξίες, επικυρώνοντας άδικες διευθετήσεις που ουσιαστικά τερματίζουν τη συνεργασία και την ειρήνευση των διαφόρων πλευρών.

γ) Peace at any price που σημαίνει ειρήνη με οποιοδήποτε τίμημα.

δ) Πόλεμος για τον τερματισμό του πολέμου ή όπως αλλιώς λέγεται «δίκαιος πόλεμος». Εχθροπραξίες που συμφωνήθηκαν να διεκπεραιωθούν, για να επανορθώσουν άδικες ενέργειες ή να εγκαθιδρύσουν πολιτικούς θεσμούς, για να εγγυηθούν την ειρήνη και την αποτροπή πιθανής μελλοντικής πολεμικής σύγκρουσης (Μπάτσιος, ό.π., 25-26).

Η αξία της ειρήνης έγκειται στο γεγονός ότι εξασφαλίζει στον άνθρωπο τα δικαιώματα και την ελευθερία του, ευνοεί την ανάπτυξη αισθημάτων φιλίας, σεβασμού και αποδοχής των ατόμων και των πολιτισμών, προωθεί τα πανανθρώπινα ιδεώδη για αλληλογνωριμία, αλληλοκατανόηση και συνεργασία των λαών, συμβάλλοντας έτσι στην πρόοδο των ατόμων και των κοινωνιών. Έτσι, ειρήνη σημαίνει αποδοχή των πολιτισμών και ανάπτυξη διαπολιτισμικών σχέσεων.

Αγωγή και εκπαίδευση

Με το όρο αγωγή εννοούμε το σύνολο των επιδράσεων που ασκούνται στο άτομο από το φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον από τη στιγμή της γέννησης και κατά τη διάρκεια της όλης ζωής του. Πιο συγκεκριμένα, η διαμόρφωση του χαρακτήρα του ατόμου δεν προκύπτει μόνο ως αποτέλεσμα προγραμματισμένων επιδράσεων και ενεργειών, αλλά ως η συνισταμένη ενός πολύπλοκου πλέγματος διαπροσωπικών επιδράσεων και επιρροών του κοινωνικο-πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος (Πυργιωτάκης, 2000α:56). Σ' αυτή τη διαδικασία στο άτομο μεταδίδονται γνώσεις, δεξιότητες, ικανότητες, εμπειρίες και βασικά στοιχεία για την αντιμετώπιση της ζωής και των αναγκών του.

Η εκπαίδευση ορίζεται ως η οργανωμένη και μεθοδευμένη άσκηση αγωγής των ενηλίκων πάνω στους ανηλίκους με στόχο την συστηματική κοινωνικοποίηση και ηθικοποίηση τους, ώστε να αναπτύξουν εκείνες τις αξίες και τις πνευματικές και σωματικές ικανότητες που απαιτούνται τόσο από την κοινωνία όσο και από το συγκεκριμένο περιβάλλον για το οποίο προορίζονται (Durkheim, 1956:71).

Το ζήτημα αναφορικά με την αγωγή είναι τόσο παλιό όσο είναι η ίδια η ανθρωπότητα. Από την πρωτόγονη εποχή υφίσταται το θέμα σχετικά με τον τρόπο διαπαιδαγώγησης και γενικά της ένταξης του ανήλικου ατόμου σε ορισμένες κοινωνικοπολιτισμικές μορφές ζωής. Αυτές οι μορφές ζωής είναι διαφορετικές από εποχή σε εποχή, από περιοχή σε περιοχή, από ομάδα σε ομάδα και από κοινωνία σε κοινωνία. Οι μορφές ζωής και οι σκοποί της αγωγής σε κάθε κοινωνική ομάδα διαφοροποιούνται και προσανατολίζονται κάθε φορά ανάλογα με τις επιστημονικές, παιδαγωγικές, οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Συνεπώς η αγωγή προσδιορίζεται ανάλογα με τα ιστορικά, ιδεολογικά και κοινωνικοπολιτισμικά δεδομένα (Κωνσταντίνου, 1997:38).

Οι μεγάλες καταστροφές του 20^{ου} αιώνα με τους δύο παγκόσμιους πολέμους και τις οδυνηρές συνέπειες τους, προκαλούν για πρώτη φορά στον ευρωπαϊκό χώρο, ειδικά μετά το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, στροφή του ενδιαφέροντος στην εκπαίδευση για διεθνή κατανόηση, στην αγωγή για την ειρήνη και την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα (Schleicher, 1992:200-201). Την εποχή εκείνη, η όλο και πιο έντονα συνειδητοποιημένη ανάγκη ατόμων, ομάδων και λαών να ζήσουν ειρηνικά, απαλλαγμένοι από το άγχος των πολέμων, των πυρηνικών

εξοπλισμών αλλά και η διαπίστωση ότι η εδραίωση γνήσιας, σταθερής ειρήνης δεν εξασφαλίζεται ούτε με την παγκόσμια στρατηγική των εξοπλισμών της ισορροπίας, ούτε με τον πυρηνικό αφοπλισμό μέσω διαπραγματεύσεων, καθώς τέτοιες προσπάθειες δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, οδήγησαν στην πίστη ότι η υπόθεση της ειρήνης είναι θέμα αλλαγής, στάσεων των λαών και νοοτροπίας των ανθρώπων για τον πόλεμο και την ειρήνη. Έτσι, η υπόθεση της ειρήνης πέρα από τον πολιτικό της χαρακτήρα παίρνει μια άλλη διάσταση, γίνεται πρόβλημα και έργο της αγωγής (Άχλης, 1993:92).

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, με τη ραγδαία αύξηση των μεταναστευτικών κυμάτων το ενδιαφέρον της παιδαγωγικής στρέφεται στην έννοια της διαπολιτισμικής αγωγής και εκπαίδευσης (Schleicher, 1992:201). Τα πιο γνωστά αξιώματα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι η ισοτιμία των πολιτισμών, ο σεβασμός της διαφορετικότητας, η κριτική στον εθνοκεντρισμό, η κριτική στην αφομοίωση, η ενδυνάμωση της (μειοψηφικής) ταυτότητας και η μεταρρύθμιση του σχολείου (Γκότοβος, 2002:17).

Μέσω της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης οι μαθητές αναπτύσσουν ικανότητες για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις καθημερινές προκλήσεις επίτευξης ισορροπίας μεταξύ προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας. Έτσι ο διαπολιτισμικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης επικεντρώνεται στην ανάπτυξη των πιο κάτω ικανοτήτων (Γκόβαρης, 2001:177-193):

1. Ανάπτυξη της ικανότητας της ενσυναίσθησης, της ικανότητας δηλαδή του ατόμου να αντιλαμβάνεται αντικειμενικά τις στάσεις και τις συμπεριφορές του «άλλου». Η σημασία της ενσυναίσθησης απορρέει από την ανάγκη αποδόμησης των κοινωνικών αναπαραστάσεων που συμβάλλουν στην κατασκευή και προβολή των άλλων ως «ξένων» και παρεμποδίζουν την ανάπτυξη συμμετρικών διαπολιτισμικών σχέσεων.
2. Ανάπτυξη της ικανότητας κριτικής ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας και των κοινωνικών ρόλων των ατόμων για την αποφυγή της στερεοτυπικής αντιμετώπισης των «άλλων» στοχεύοντας στη δημιουργία προϋποθέσεων αναγνώρισης και ανακάλυψης κοινών πολιτισμικών στοιχείων.
3. Ανάπτυξη της ικανότητας ανοχής αντιφατικών καταστάσεων που επιτρέπει στα άτομα να «αντέχουν» συναισθηματικές αβεβαιότητες και αμφισβητήσεις της γνώσης τους και να είναι ικανοί για δημιουργική αντιπαράθεση με διαφορετικούς πολιτισμικούς ορίζοντες.

4. Ανάπτυξη της επικοινωνιακής ικανότητας που επιτρέπει στα άτομα να επικοινωνήσουν ερμηνευτικά, να κατανοήσουν τα προβλήματα που προκύπτουν από τις ιδιαίτερες ερμηνείες των πολιτισμικών συμβόλων και να αναλύσουν τις γενικότερες πολιτισμικές και κοινωνικές προϋποθέσεις διεξαγωγής των διαλόγων.

Αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την αύξηση των παγκόσμιων κοινωνικών προβλημάτων (παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αύξηση θρησκευτικού φανατισμού, ξενοφοβία και ρατσισμός κ.α.) δημιουργήθηκε μια νέα παιδαγωγική θεώρηση, η οποία ονομάστηκε οικουμενική εκπαίδευση. Η οικουμενική εκπαίδευση αποτελεί ένα διεθνή τύπο αγωγής και κοινωνικοποίησης, μέσω του οποίου οι μαθητές αναπτύσσουν διεθνή, διαπολιτισμική και πολυπολιτισμική κατανόηση και ευαισθησία. Σκοπός της είναι η ανάπτυξη γνώσεων, ικανοτήτων και συμπεριφορών που χρειάζονται οι μαθητές για να ζήσουν αποτελεσματικά σε ένα κόσμο ο οποίος διαθέτει περιορισμένες φυσικές πηγές και χαρακτηρίζεται από εθνικές διαφοροποιήσεις, από πολιτισμικό πλουραλισμό και από αυξανόμενη αλληλεπίδραση. Όλα αυτά φανερώνουν ότι η οικουμενική εκπαίδευση συνδέεται με ένα διευρυμένο πεδίο εννοιών όπως είναι το περιβάλλον, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ειρήνη, η πολυπολιτισμικότητα, η ανάπτυξη, η επιστήμη, η τεχνολογία κ.α. (Μακράκης, 1996:20-23).

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η αγωγή και η εκπαίδευση ιστορικά αποτελέσαν το βασικότερο μέσο για τον εξοπλισμό των μαθητών με τα απαραίτητα εφόδια για την ενδυνάμωση των σχέσεων ειρήνης και κατανόησης μεταξύ των ανθρώπων και των πολιτισμών. Η αγωγή αποτελεί τη διαδικασία κοινωνικοποίησης και διαπαιδαγώγησης του ατόμου για την εγχάραξη γνώσεων, αξιών και ικανοτήτων, ανάπλασης του χαρακτήρα και διαμόρφωσης της συμπεριφοράς του, καθώς και καθοδήγησης για τη συμμετοχή του στην κοινωνία όπου ανήκει. Από την άλλη, η εκπαίδευση αποτελεί το μέσο για την αγωγή του ανθρώπου, ώστε να γίνει ικανός να προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες.

Το σχολείο κατέχει βαρύνουσα θέση αναφορικά με την αγωγή του παιδιού, πέρα από την οικογένεια. Η οικογένεια αποτελεί τον πρώτο παράγοντα αγωγής μέσα στην οποία τα παιδιά παίρνουν στοιχεία σωστής κοινωνικής συμπεριφοράς. Το σχολείο μέσα από τη διαδικασία της αγωγής, από ένα σύνολο προγραμματισμένων και μεθοδευμένων επιδράσεων, το σχολικό πρόγραμμα και το περιεχόμενο των

σχολικών εγχειριδίων, την οργάνωση και διδασκαλία του μαθήματος στη σχολική τάξη, τη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών, τις διαπροσωπικές σχέσεις, που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μαθητές ή ανάμεσα στους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς, ασκεί το έργο της κοινωνικοποίησης.

Το σχολείο, δηλαδή, μεταβιβάζει μια συγκεκριμένη ιδεολογία, ένα σύστημα αξιών και καλλιεργεί στάσεις, αντιλήψεις, τρόπους σκέψης και μορφές συμπεριφοράς που συμβάλλουν στη διατήρηση αυτής της ιδεολογίας. Τα στοιχεία αυτά που μεταδίδονται ασκούν σοβαρή επίδραση στην τελική διαμόρφωση της προσωπικότητας του μαθητή και καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές του δομές και τα κοινωνικά του στερεότυπα. Παράλληλα, το σχολείο συμβάλλει στη κατανομή κοινωνικών ρόλων και θέσεων καθορίζοντας έτσι τη θέση του σημερινού μαθητή ως αυριανού πολίτη (Πυργιωτάκης, 2000β:24-25).

Ο ρόλος της αγωγής και της κοινωνικοποίησης είναι πολύ σημαντικός στη διαμόρφωση των αξιών καθώς μέσα από αυτές τις διαδικασίες το άτομο αποκτά εμπειρίες (οικογενειακές, σχολικές κ.α.) που προσανατολίζονται στις αξίες αυτές και παράλληλα τις προάγουν. Πορίσματα ερευνών έχουν γνωστοποιήσει ότι άτομα που είχαν εμπειρίες με άσκηση βίας εναντίον τους ή με αυταρχικές μορφές συμπεριφοράς διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να σκέφτονται και να συμπεριφέρονται επιθετικά ή να ασκούν βία (Κωνσταντίνου, ό.π.:43).

Με άλλα λόγια, ανάλογα με τις προσωπικές εμπειρίες που το άτομο αποκτά μέσα από τη διαδικασία της αγωγής και της κοινωνικοποίησης, διαμορφώνει ένα σύστημα κοινωνικών αξιών το οποίο συμβάλλει στη συγκρότηση της προσωπικότητας του.

Οι αξίες μιας κοινωνικής ομάδας αποτελούν τον πυρήνα του πολιτισμού, αφού διαδραματίζουν το ρυθμιστικό ρόλο στα διάφορα κοινωνικά συστήματα, προσδιορίζοντας την συμπεριφορά του ανθρώπου. Οι αξίες αναφέρονται στις αντιλήψεις που επικρατούν σε μια κοινωνία για ορισμένα θέματα και εκφράζουν επιθυμητές καταστάσεις που ο κοινωνικός άνθρωπος προσπαθεί να επιτύχει π.χ. αγάπη, ελευθερία, εργατικότητα, απόκτηση ανώτερης κοινωνικής θέσης κ.α. Ωστόσο δεν είναι ιδιότητες που αναφέρονται σε πρόσωπα, αντικείμενα ή καταστάσεις, αλλά ποιότητες που αποδίδονται σ' αυτά μέσω εννοιολογικών κατηγοριών π.χ. καλό, σπουδαίο, ωραίο, ωφέλιμο. Μια από τις αξίες με πανανθρώπινο χαρακτήρα είναι η ειρήνη-φιλία, η έλλειψη βίας (Κωνσταντίνου, ό.π.:42).

Κάθε κοινωνία ή κοινωνική ομάδα καθιερώνει σε κάθε εποχή το σύστημα αξιών που ανταποκρίνεται στο επίπεδο ανάπτυξής της και στο είδος των αναγκών της σε μια δεδομένη στιγμή της ιστορικής της εξέλιξης. Έτσι, οι αξίες δεν παραμένουν αναλλοίωτες στο χρόνο. Η διαφοροποίηση ή ακόμα και η ολική αλλαγή του συστήματος αξιών, με σημείο αναφοράς το χρόνο, τις επιστημονικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές εξελίξεις, παίζουν σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό των σκοπών της αγωγής και της εκπαίδευσης. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα η αναθεώρηση των αναλυτικών προγραμμάτων ή η μεταρρύθμιση ολόκληρου του εκπαιδευτικού συστήματος. Αυτό είναι σημαντικό, δεδομένου ότι το σχολείο ως κοινωνικό δημιούργημα αντανακλά το σύστημα αξιών, των κανόνων, των προσανατολισμών και των ιδεολογιών που ισχύουν σ' αυτήν. Μέσα από τη σχολική πραγματικότητα διαπιστώνουμε αυτό που ισχύει στην κοινωνική πραγματικότητα (Κωνσταντίνου, ό.π.:44-45).

Για την άσκηση της ιδεολογικής του λειτουργίας, το σχολείο εφαρμόζει μια ορισμένη αγωγή το πνεύμα της οποίας διαπερνά το αναλυτικό πρόγραμμα, στο οποίο διατυπώνονται οι γενικοί και ειδικοί σκοποί της αγωγής και μάθησης και κατ' επέκταση στα σχολικά εγχειρίδια όπου στο περιεχόμενό τους οι στόχοι αυτοί πραγματώνονται.

Οι σκοποί που επιδιώκονται από το αναλυτικό πρόγραμμα, δηλαδή η σχολική γνώση, δεν αποτελούν αυθαίρετη επιλογή, αλλά βρίσκονται σε στενή συνάρτηση με το γενικότερο ιδεολογικό, φιλοσοφικό και κοινωνικοπολιτικό σύστημα του κράτους στο οποίο εφαρμόζεται το πρόγραμμα. Επιπλέον, τα εθνικά χαρακτηριστικά κάθε λαού και η παράδοση επηρεάζουν τον καθορισμό των σκοπών που διέπουν ένα αναλυτικό πρόγραμμα (Φλουρής, 2000:79).

Διαμέσου λοιπόν του σχολικού προγράμματος, της επιλογής των σκοπών και της γνώσης, εκφράζεται η εκπαιδευτική πολιτική κάθε χώρας, η οποία χαράζει την κατεύθυνση που θα ακολουθηθεί, για να ικανοποιηθούν οι εθνικές και άλλες ανάγκες και οι προτεραιότητες που δίνονται για να εξασφαλιστούν τα εθνικά συμφέροντα και να αναπτυχθεί η προσωπικότητα των ατόμων (Φλουρής, ό.π.:80).

Έρευνες έχουν καταδείξει ότι κύρια επιδίωξη του σχολείου σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες είναι η συνέχιση και διατήρηση της παράδοσης και της εθνικής ταυτότητας κάθε λαού, ο εξοπλισμός των ατόμων με δεξιότητες και γνώσεις που είναι αναγκαίες για να ικανοποιήσουν τις προσωπικές τους ανάγκες και να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις τις κοινωνίας, η ανάπτυξη και προαγωγή του πνευματικού και

πολιτιστικού επιπέδου του κάθε λαού και η κοινωνικοποίηση των ατόμων και η ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους (Φλουρής, ό.π.:62).

Από τα πιο πάνω γίνεται αντιληπτό ότι η εκπαίδευση δεν μπορεί να λειτουργήσει ανεξάρτητα από την κοινωνία, της οποίας τις ανάγκες οφείλει να ικανοποιεί.

Τα σχολικά βιβλία αποτελούν το άλλο ιδεολογικό όργανο του σχολείου αφού μέσω του περιεχομένου τους επιδιώκεται η πραγμάτωση των στόχων του αναλυτικού προγράμματος. Τα σχολικά εγχειρίδια μέσα από τη διαδικασία της αγωγής και μάθησης συνειδητά ή ασυνειδητά διαμορφώνουν αξίες, πρότυπα, έννοιες, ιδέες και συμπεριφορές επιθυμητές στο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, που σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι ορατές από τους μαθητές (Παπάς,1995:126).

Η λειτουργία αυτή των σχολικών βιβλίων είναι ιδιαίτερη σημαντική στο δημοτικό σχολείο, λαμβάνοντας υπόψη την εύπλαστη παιδική ηλικία η οποία εξασφαλίζει ευνοϊκές προϋποθέσεις για ανεπαίσθητη και αποτελεσματική κοινωνική αγωγή των μαθητών για την εκμάθηση κοινωνικών κανόνων και τη διαμόρφωση κοινωνικής συμπεριφοράς.

Για το σκοπό αυτό τονίζεται ιδιαίτερα ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας. Και αυτό γιατί τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας αποτελούν έναν από τους άμεσους δέκτες και παράλληλα πομπούς της επίσημης πολιτικής και ιδεολογικής κατεύθυνσης μιας χώρας και των εγγύς και απώτερων στόχων της, αφού διαμορφώνουν στάσεις και συνειδήσεις στις νεότερες γενιές. Ειδικά αυτό αφορά τις χώρες που έχουν ένα και μοναδικό διδακτικό σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, όπως συμβαίνει και στην Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι είναι τα πρώτα διδακτικά βιβλία που υφίστανται τις συνέπειες πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών από την επίσημη πολιτεία (Λουκίδου, 1995:119). Επομένως έχουν συγκεκριμένους στόχους και οπτικές παρουσίασης του παρελθόντος που εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα, προβάλλουν ιδέες, θέσεις, απόψεις διαμορφώνοντας συνειδήσεις. Μπορούν επομένως να προβάλλουν εθνικιστικές αιχμές και να υποθάλπουν τις αντιθέσεις με τους άλλους λαούς ή αντίθετα να προωθούν ιδέες συνεργασίας, φιλίας και ειρήνης (Ηλιάδου κ.α., 1990:84).

Συνεπώς, η εκπαίδευση αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα που συμβάλλει αποφασιστικά όχι μόνο στην παροχή γνώσεων, αξιών και ικανοτήτων, αλλά και στη διαμόρφωση πραγματικότητας στα οποία κάθε έθνος-κράτος στηρίζεται. Στις σημερινές πολυπολιτισμικές κοινωνίες όμως η εμμονή στη μονοπολιτισμική

εκπαίδευση μπορεί να οδηγήσει σε συγκρούσεις, αφού περιορίζει τους ορίζοντες των μαθητών απέναντι στις κοινωνικοπολιτισμικές εξελίξεις. Σήμερα, η βασική προτεραιότητα της εκπαίδευσης είναι να ανοίξει τους ορίζοντες των παιδιών και να τους εξοπλίσει με τα απαραίτητα εφόδια, τις αξίες εκείνες που συμβάλλουν στην προώθηση τόσο της συνεργασίας, της φιλίας και της αγωγής για την ειρήνη ανάμεσα σε όλους τους λαούς όσο και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Η αγωγή για την ειρήνη

Τα σημαντικότερα βήματα προς την αναζήτηση του φιλειρηνικού πνεύματος μεταξύ των Ευρωπαϊκών, κυρίως, λαών σημειώθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, όταν οι δύο Παγκόσμιοι πόλεμοι και οι οδυνηρές συνέπειές τους έπεισαν τους Ευρωπαϊκούς λαούς ότι η παιδαγωγική της ειρήνης έπρεπε να αποτελέσει εφεξής αντικείμενο μελέτης, ώστε η διαπαιδαγώγηση των νέων γενεών να στηριχθεί στα στοιχεία εκείνα που συνενώνουν τους λαούς και όχι σε εκείνα που τους διαφοροποιούν ή που τους οδηγούν στον ανταγωνισμό και την αντιπαλότητα (Κουτρομπά, 2002:248).

Στο σημείο αυτό είναι που το θέμα της αγωγής για την ειρήνη ήρθε στο προσκήνιο.

Θεωρήθηκε ότι τα σχολεία οφείλουν να είναι εξοπλισμένα με τους κατάλληλους θεσμούς, οι οποίοι μέσω αυτών που διδάσκουν και του τρόπου που το διδάσκουν, να είναι σε θέση να υπηρετήσουν και να διασφαλίσουν την επικράτηση της ειρήνης. Η ειρήνη ως ένας από τους βασικούς εκπαιδευτικούς σκοπούς συνεπάγεται την ενδυνάμωση μιας συνεχούς ετοιμότητας, θέλησης και ικανότητας για την αναζήτηση μιας ειρηνικής λύσης με τέτοιο τρόπο ώστε το άτομο να αναλάβει ενεργό δράση στα κοινά θέματα μέσα στα πλαίσια των εθνικών και διεθνών εξελίξεων και με αίσθημα πολιτικής υπευθυνότητας. Παράλληλα, η ύπαρξη ανοιχτού πνεύματος, η κατανόηση της σημασίας που έχει η διατήρηση της ειρήνης, καθώς και η ενεργή προώθησή της στα πλαίσια της δημιουργίας μιας συλλογικής συνείδησης, η ικανότητα και η ετοιμότητα για ενεργό συμμετοχή στην ειρηνική επίλυση των εντάσεων που κατά καιρούς προκύπτουν, θεωρήθηκε πολύ σημαντική αναφορικά με το γενικότερο θέμα της σχολικής αξιοπιστίας (Rohrs, 1996:64-80).

Η Παιδαγωγική της Ειρήνης αποτελεί τη δυναμική έκφραση της παιδαγωγικής επιστήμης στο χώρο της διεθνούς πολιτικής υπέρ της ειρήνης, με κύριο αντικείμενο μελέτης και έρευνας τις δυνατότητες εξασφάλισης της ειρήνης από παιδαγωγική σκοπιά, μέσα από τη διαδικασία της αγωγής (Μαρκαντώνης, 1977: 10). Θέτει ως πρωταρχικό της στόχο τη μεταβολή των συνειδήσεων των ευρωπαίων πολιτών και την απόρριψη του πνεύματος μισαλλοδοξίας και καχυποψίας. Ταυτόχρονα, επιδιώκει την παροχή ευκαιριών συνεργασίας μεταξύ των κρατών σε επίπεδο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό, ενώ καταδεικνύει τη σημασία της συνεργασίας ως

απαραίτητου παράγοντα και την επίλυση κάθε είδους διαφορών ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα ή κράτη. Η αγωγή της ειρήνης κατορθώνει με τον τρόπο αυτό να οξύνει το κριτικό πνεύμα του μαθητή, ώστε αυτός να μπορεί ικανοποιητικά να εντοπίσει τα πραγματικά αίτια που υποκρύπτονται πίσω από πολεμικές συρράξεις ή από φαινόμενα κοινωνικού, πολιτικού ή θρησκευτικού φανατισμού. Επιπλέον, καθοδηγεί τους νέους στην ανάπτυξη ανθρωπιστικών ιδανικών και στην προσκόλληση τους στα ιδεώδη της ειρήνης, της δημοκρατίας και της νομιμότητας, που θεωρούνται απαραίτητα όχι μόνο για την περαιτέρω επιβίωση και ολοκλήρωση του Ευρωπαϊκού οικοδομήματος αλλά και για την αρμονική συνύπαρξη της Ευρώπης με τον υπόλοιπο κόσμο. Αναμφίβολα η εκπαίδευση καλείται να προσαρμοστεί στους δύσκολους αυτούς φιλειρηνικούς στόχους. Οι μαθητές όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης καλούνται να εντάξουν μέσα στην καθημερινή τους εκπαιδευτική δραστηριότητα τη συστηματική επιδίωξη των στόχων της παιδαγωγικής της ειρήνης, στρέφοντας παράλληλα το ενδιαφέρον τους προς την κατεύθυνση της επανεξέτασης μέσα από ένα νέο φιλειρηνικό πρίσμα της ιστορικής γνώσης σχετικά με την εξέλιξη των εθνών, χωρίς όμως να τονίζονται τα στοιχεία εκείνα που επαυξάνουν τον εθνικισμό ή τον φανατισμό. Με αυτό τον τρόπο κάθε έθνος θα συνειδητοποιεί τα χαρακτηριστικά που το διαφοροποιούν από τα υπόλοιπα έθνη, αλλά παράλληλα θα αναζητά και τα στοιχεία που το συνδέουν με τα υπόλοιπα εθνικά σύνολα. Για να πραγματοποιηθεί ο στόχος αυτός απαιτείται η συστηματική προβολή μέσα από όλα τα σχολικά διδακτικά αντικείμενα της Ευρωπαϊκής και παγκόσμιας διάστασης της Εκπαίδευσης και παράλληλα η απαλοιφή κάθε στοιχείου, που ενισχύει τον εθνικό φανατισμό, την αντιπαράθεση και την ανταγωνιστικότητα (Κουτρομπά, ό.π., 248-249).

Σύμφωνα με τον Μαρκαντώνη (ό.π.:16) η αγωγή για την ειρήνη σημαίνει αγωγή για την κατανόηση των δυνατοτήτων ειρηνικής συμβίωσης με άλλους λαούς ανεξάρτητα από πολιτικές, ιδεολογικές, θρησκευτικές ή φυλετικές διαφορές με σκοπό την ανάπτυξη φιλειρηνικής συνείδησης.

Επομένως, στο πλαίσιο της αγωγής για την ειρήνη κινείται η προσπάθεια για αποδοχή, γνωριμία, κατανόηση και συνεργασία με τους άλλους λαούς και πολιτισμούς, ιδιαίτερα τους γειτονικούς. Μπορεί να εφοδιάσει τα άτομα με δεξιότητες και ικανότητες, ώστε να μπορούν να κρίνουν πάνω σε θέματα ειρήνης και πολέμου και να βοηθήσει στη δημιουργία εναλλακτικών λύσεων απέναντι στη βία.

Έτσι, η αγωγή για την ειρήνη διδάσκει στα άτομα πώς να σκέφτονται και να δρουν ως παγκόσμιοι πολίτες.

Για τον Comenius η αγωγή για την ειρήνη σημαίνει μόρφωση για μια λογική ζωή η οποία οδηγεί στον περιορισμό των επιθυμιών του ανθρώπου μπροστά στη συναίσθηση των καθηκόντων, των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του. Ο Comenius, αφιερώνοντας τη ζωή του στις αξίες της ειρήνης και της ασφάλειας, δίδαξε ότι βασικός παράγοντας για την ειρήνη είναι το σχολείο και η αγωγή (Πυργιωτάκης, 2000α:410).

Η αγωγή για την ειρήνη αρχίζει από τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού στο οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον και συνεχίζεται στο νηπιαγωγείο και στη συνέχεια στο Δημοτικό Σχολείο. Σύμφωνα με τον Rohrs (1980) οι εμπειρίες και οι παρατηρήσεις του παιδιού στο σχολικό και κοινωνικό περιβάλλον αποτελούν τις βάσεις προγραμμάτων αγωγής ειρήνης (στο Μπάτσιος, 1995:44).

Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι η καλλιέργεια και διατήρηση της ειρήνης εντάσσεται στη γενικότερη κοινωνικοποιητική λειτουργία του σχολείου.

Υπάρχουν τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις αναφορικά με την αγωγή για την ειρήνη (Μαρκαντώνης, ό.π., 29-31):

α) Η ανθρωπιστική άποψη που θεωρεί την ειρήνη ως το μεγαλύτερο πολιτιστικό αγαθό της ανθρωπότητας και η οποία πρέπει να αποτελέσει κεντρικό στόχο της αγωγής των μαθητών. Προϋπόθεση για την αγωγή της ειρήνης είναι η καλλιέργεια συνείδησης και νοοτροπίας με ειρηνικά μέσα, όπως επίσης και θέλησης για πρόληψη, σταθεροποίηση, διάσωση ή αποκατάσταση της ειρήνης.

β) Η άποψη για την ατομική συμπεριφορά που υποστηρίζει πως βασική προϋπόθεση για την αγωγή της ειρήνης είναι η ριζική αλλαγή της ανθρώπινης συμπεριφοράς, των στάσεων των ατόμων απέναντι στην ειρήνη και τον πόλεμο μέσα από τη διδασκαλία και την άσκηση από νεαρή ηλικία στις νέες αντιλήψεις για την ειρήνη και την ειρηνική συμβίωση.

γ) Η άποψη για κοινωνική μεταβολή και ενημέρωση που θεωρεί ότι αν ο άνθρωπος ενημερωθεί για τις αιτίες και τα αποτελέσματα των πολέμων και της βίας καθώς και για τα μέσα πρόληψης, αποφυγής και εξουδετέρωσής τους, τότε μπορεί να απαλλαγεί από τα δεινά του πολέμου και τις διάφορες μορφές βιαιότητας και επιθετικότητας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η εκπαίδευση για την ειρήνη πρέπει να εμπεριέχει διδακτικούς στόχους όπως (Μπάτσιος, ό.π., 36):

- Καλλιέργεια και ανάπτυξη κοινωνικών και πολιτικών δεξιοτήτων.

- Γνώση των αιτιών και δεινών του πολέμου και των αγαθών της ειρήνης.
- Γνώση των διεθνών οργανισμών, συνδέσμων, συμβουλίων, κινήσεων, αποφάσεων και τάσεων για την ειρήνη.
- Παροχή γνώσεων για τα δικαιώματα του ανθρώπου και του παιδιού.
- Κριτική θεώρηση διαφόρων κοινωνικοοικονομικών δομών και αξιολόγηση πολιτικοκοινωνικών συστημάτων.
- Γνωριμία, επικοινωνία και συνεργασία με άλλους λαούς, γνώση των ηθών, των εθίμων και των ιδιαιτεροτήτων τους.
- Καλλιέργεια και ανάπτυξη αγωνιστικής διάθεσης και δράσης

Οι πιο πάνω θεωρίες για την ειρήνη ουσιαστικά δε διαφοροποιούνται μεταξύ τους αλλά η μια συμπληρώνει την άλλη και βοηθούν το σχολείο στην ανάληψη αυτού του σημαντικού ρόλου. Μια τέτοια Παιδαγωγική της Ειρήνης επιδιώκει τους πιο κάτω γενικούς και ειδικούς στόχους (Μαρκαντώνης, ό.π., 42-46):

- ✓ Τη διαμόρφωση κριτικής ειρηνικής συνείδησης και νοοτροπίας.
- ✓ Τη διαμόρφωση κοινωνικών, πολιτιστικών, πολιτικών και θρησκευτικών προϋποθέσεων καταστολής της βίας, συνωμοσίας και συνασπισμού των πολεμόφιλων δυνάμεων.
- ✓ Την απομυθοποίηση της πίστης ότι οι ένοπλες συρράξεις αποτελούν το μόνο μέσο για την επίλυση των διαφορών μεταξύ των λαών.
- ✓ Την ανίχνευση μέσων και τεχνικών διασφάλισης της ειρήνης.
- ✓ Την αντικειμενική γνώση των λαών μεταξύ τους, ιδιαίτερα των γειτονικών, πέρα από προκαταλήψεις ή από δυσάρεστες ιστορικές στιγμές συγκρούσεων.
- ✓ Την επικοινωνία ατόμων, ομάδων και λαών για την ενίσχυση της ηρεμίας και της ύφεσης.
- ✓ Την ανάλυση και σπουδή καταστάσεων συγκρούσεων και πολέμων για την διευθέτησή τους χωρίς βία.

Για τη επίτευξη των παραπάνω στόχων η Παιδαγωγική της Ειρήνης προτείνει συγκεκριμένα προγράμματα ειδικής διδακτικής για κάθε ηλικία. Για την προσχολική αγωγή προτείνονται παραμύθια και ιστορίες με ανθρώπους, ζώα και αντικείμενα στα οποία διακρίνονται φιλικές και αρμονικές σχέσεις, ενώ για τις ηλικίες 7 μέχρι 9 ετών

προτείνονται απλές αναλύσεις εννοιών (π.χ. καλό-κακό-πόλεμος-ειρήνη-δικαιοσύνη-αδικία) και απλές εξηγήσεις των αιτιών του πολέμου και της επιθετικότητας. Η συστηματική ανάλυση των εννοιών του πολέμου, της ειρήνης, της βίας και της αδικίας καθώς και των βαθύτερων κινήτρων ή αφορμών τους είναι κατάλληλη για μεγαλύτερες ηλικίες. Τέλος, στην εφηβεία όπου είναι ανεπτυγμένη η ελεύθερη σκέψη, προτείνεται ελεύθερος διάλογος για πολεμικά γεγονότα και ειρηνικά επιτεύγματα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, παράλληλα με την προσπάθεια ανεύρεσης πρακτικών λύσεων για την επικράτηση της ειρήνης (Πυργιωτάκης, ό.π.:414).

Στο ερευνητικό ενδιαφέρον της Παιδαγωγικής της Ειρήνης εντάσσεται και η εξέταση των σχολικών εγχειριδίων. Μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια είναι δυνατό να καλλιεργούνται αρνητικά στερεότυπα για τους λαούς, πράγμα το οποίο είναι εμπόδιο στις προσπάθειες για την ειρηνική συνύπαρξη και συνεννόηση των λαών. Η Παιδαγωγική της Ειρήνης μελετά στον τομέα αυτό τις προϋποθέσεις αποχρωματισμού των σχολικών εγχειριδίων, με στόχο να συμβάλει στην προσέγγιση των λαών (Άχλης, 1983:1).

Μετά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, η UNESCO ανέλαβε την πρωτοβουλία για την έρευνα των σχολικών εγχειριδίων και την βελτίωσή τους στο πνεύμα της αγωγής για την ειρήνη. Η βασική θέση της ήταν: *«Οι πόλεμοι αρχίζουν στα μυαλά των ανθρώπων. Αν λοιπόν θέλει κανείς να εμποδίσει τους πολέμους, πρέπει να αλλάξει τα μυαλά των ανθρώπων»*. Και αφού τα σχολικά εγχειρίδια ασκούν μια πολύ σημαντική κοινωνικοποιητική επίδραση, αν κάποιος θέλει να αλλάξει τα μυαλά των ανθρώπων, πρώτα πρέπει να αλλάξει τα εγχειρίδια (Fritzsche, 1992:173).

Το 1949 η UNESCO κατασκεύασε ένα υποδειγματικό σχέδιο για την αξιολόγηση των σχολικών εγχειριδίων, την ανάλυση και βελτίωση τους στο πνεύμα της διεθνούς κατανόησης. Το σχέδιο αυτό περιελάμβανε τα πιο κάτω κριτήρια για την αξιολόγηση των σχολικών εγχειριδίων (Μπονίδης, 2004:21-22):

- 1) Ακρίβεια: Οι πληροφορίες που υπάρχουν στα σχολικά εγχειρίδια πρέπει να είναι ακριβείς και εκσυγχρονισμένες χωρίς να γίνεται διαστρέβλωση της πραγματικότητας. Τα συμβάντα πρέπει να ερμηνεύονται τεκμηριωμένα από τα γεγονότα που παρουσιάζονται. Οι όροι που χρησιμοποιούνται πρέπει να είναι ακριβείς και σαφείς βάση συγκεκριμένων παραδειγμάτων. Οι εικόνες, οι πίνακες, τα διαγράμματα και οι χάρτες πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικά, ακριβή και εκσυγχρονισμένα. Η διεθνής κατανόηση είναι πρωτίστως πνευματικό επίτευγμα.

- 2) Δικαιοσύνη: Τα έθνη και οι εθνικότητες, οι μειονότητες, οι διάφορες φυλές πρέπει να αντιπροσωπεύονται ανάλογα και να αποτελούν θέμα απασχόλησης. Για όλα τα έθνη πρέπει να εφαρμόζονται τα ίδια κριτήρια μελέτης δικαιοσύνης και ηθικής, συμπεριλαμβανομένων και πρώην πολεμικών εχθρών και εθνών, με τα οποία υπάρχει ακόμη ανταγωνισμός και σύγκρουση. Δεν πρέπει να αγνοούνται τα δυσάρεστα γεγονότα και οι ανεπιθύμητες συμπεριφορές, ωστόσο πρέπει να εξετάζονται και να παρουσιάζονται αντικειμενικά. Αν οι ειδικοί δύο ή περισσότερων χωρών δεν μπορούν να συμφωνήσουν στα γεγονότα ή στην ερμηνεία σημαντικών συμβάντων στις μεταξύ τους σχέσεις, πρέπει να παρουσιάζονται δίκαιες παραθέσεις των διαφορετικών απόψεων. Θα πρέπει επίσης να αποφεύγονται όροι και φράσεις που δημιουργούν προκατάληψη, έλλειψη κατανόησης, σύγκρουση και προσβάλλουν άλλους λαούς.
- 3) Αξία: Οι πληροφορίες, οι εικόνες και οι ασκήσεις στα εγχειρίδια πρέπει να επιλέγονται βάση του πόσου είναι σχετικές με την ανάπτυξη της γνώσης, των στάσεων και των δεξιοτήτων που είναι απαραίτητα για την αποτελεσματική ζωή στο σύγχρονο κόσμο.
- 4) Περιεκτικότητα και ισορροπία: Η επιλογή και ερμηνεία του υλικού που παρουσιάζεται πρέπει να είναι περιεκτικές και ισορροπημένες. Στο σχολικό πρόγραμμα πρέπει να υπάρχει επαρκής ενασχόληση με την παγκόσμια ιστορία και γεωγραφία, τους πολιτισμούς άλλων εθνών και σύγχρονα διεθνή γεγονότα και προβλήματα. Πόλεμοι και διεθνείς συγκρούσεις όλων των ειδών πρέπει να εξετάζονται στη συνολική προοπτική των διεθνών σχέσεων. Στη μελέτη της ιστορίας και του σύγχρονου πολιτισμού πρέπει να εξετάζονται όχι μόνο η πολιτική, αλλά και η τέχνη, η υγεία, η βιομηχανία, η εργασία, γεωργία και άλλες όψεις της ζωής.
- 5) Παγκόσμια αντίληψη: Πρέπει να τονίζονται τα ιδεώδη της ανθρώπινης ελευθερίας, αξιοπρέπειας, ισότητας και αδελφότητας. Η ανάγκη για ένα ηθικό κώδικα αμοιβαίας ανθρώπινης συμπεριφοράς και η αίσθηση της κοινής ευθύνης για τις παγκόσμιες συνθήκες πρέπει να τονίζονται. Πρέπει επίσης να γίνονται σαφή τα επιτεύγματα του πολιτισμού, τα εμπόδια στην ανθρώπινη πρόοδο, παγκόσμια ιδεώδη και ήρωες, η παγκόσμια αλληλεξάρτηση καθώς και η ανάγκη για διεθνή οργάνωση και συνεργασία.

- 6) Διεθνής συνεργασία: Όπου είναι κατάλληλο πρέπει να περιλαμβάνονται επαρκής πληροφορίες που σχετίζονται με την ιστορία των προσπαθειών για την επίτευξη ειρηνικών σχέσεων μεταξύ των εθνών και με τις τρέχουσες δραστηριότητες και επιτυχίες των Ηνωμένων Εθνών και των Ειδικών Υπηρεσιών τους. Η ενασχόληση με τις παγκόσμιες προσπάθειες για επίτευξη της ειρήνης πρέπει να τονίζει τη σπουδαιότητα της επίτευξης της δικαιοσύνης μέσω της διεθνούς συνεργασίας και διεθνούς δικαίου. Ο υπέρτατος σκοπός είναι όχι η ειρήνη με οποιοδήποτε τίμημα αλλά μια δίκαιη και ορθολογική ειρήνη με ελευθερία και ασφάλεια υπό το νόμο.

Αργότερα, το 1974 η UNESCO στη γνωστή σύστασή της για την εκπαίδευση τονίζει με ιδιαίτερη έμφαση την προσπάθεια που πρέπει να καταβληθεί μέσα από τα σχολικά μαθήματα και τα σχολικά εγχειρίδια, ώστε να γίνουν αυτά πηγές ερεθισμάτων και κέντρα αναφοράς για την εμπέδωση της φιλειρηνικής συνείδησης στους μαθητές. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι: *«Για να ανταποκριθούν όσοι ενδιαφέρονται για τη διεθνή εκπαίδευση, στο νέο πνεύμα, πρέπει να εστιάσουν τις προσπάθειες τους στο ζεπέρασμα της έλλειψης κατάλληλου διδακτικού υλικού και στη βελτίωση της ποιότητας του»*. Σε άλλο σημείο επίσης αναφέρει: *«Στα σχολικά κείμενα και σε άλλα βοηθήματα μάθησης θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί μια παγκόσμια προοπτική που θα περιλαμβάνει και την εισαγωγή διεθνών στοιχείων και θα χρησιμεύσει ως πλαίσιο για την παρουσίαση των τοπικών και εθνικών πλευρών διαφόρων θεμάτων και που θα δείχνει την επιστημονική και πολιτιστική Ιστορία της ανθρωπότητας»*. Και σε ένα άλλο σημείο η σύσταση συνεχίζει: *«Τα κράτη-μέλη θα πρέπει να προωθήσουν τα κατάλληλα μέτρα που θα εξασφαλίζουν ότι τα εκπαιδευτικά βοηθήματα, ιδιαίτερα τα βιβλία, θα είναι απαλλαγμένα από στοιχεία που μπορεί να προκαλέσουν παρανοήσεις, δυσπιστίες, φυλετικές αντιδράσεις, περιφρονήσεις ή μίσος για άλλες ομάδες και λαούς»* (Άχλης, 1993:94).

Σήμερα, η καθημερινή μας ζωή επηρεάζεται ολοένα και περισσότερο από γεγονότα και προβλήματα παγκοσμίου χαρακτήρα όπως είναι οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο ρατσισμός, η πείνα, η ρύπανση του περιβάλλοντος κ.ά, με πιο σοβαρό από αυτά την απειλή του πολέμου. Η απειλή αυτή επιβάλλει στο σχολείο να συμβάλει πρακτικά και αποτελεσματικά στην ειρήνη και τη διεθνή συνεργασία.

Επομένως, η προϋπόθεση για την εξασφάλιση και διατήρηση της ειρήνης εξαρτάται κυρίως από την αγωγή. Στο πλαίσιο της αγωγής για την ειρήνη κινείται η προώθηση της ειρηνικής κουλτούρας, η συμφιλίωση των ανθρώπων, η γνωριμία και η επικοινωνία των διαφόρων λαών και πολιτισμών μεταξύ τους και η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων, όπως επίσης και η αντικειμενική τους γνώση, πέρα από προκαταλήψεις και η αναζήτηση στοιχείων που συνδέουν ένα έθνος με τα υπόλοιπα. Συγχρόνως, μέσα από την αγωγή για την ειρήνη μπορεί να προωθηθεί και να διασφαλιστεί η ειρήνη προβάλλοντας στους μαθητές τα οδυνηρά αποτελέσματα του πολέμου, απομυθοποιώντας τον πόλεμο και αναλύοντας και κατανοώντας τη σημασία της ειρήνης. Αυτό θα βοηθήσει το άτομο να διαμορφώσει τη συμπεριφορά του, να καλλιεργήσει την κριτική του σκέψη του και να αποκτήσει ειρηνική συνείδηση, που θα τον καθοδηγήσει στην αναζήτηση τρόπων και μέσων για τη διασφάλιση της ειρηνικής συμβίωσης των ατόμων και των λαών.

ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

Το σχολικό εγχειρίδιο

Το σχολικό εγχειρίδιο αποτελούσε και αποτελεί αναμφισβήτητα το κυριότερο μέσο διδασκαλίας στην διαδικασία της εκπαίδευσης. Ακόμη και σήμερα, στη σύγχρονη εποχή της τεχνολογίας και του ηλεκτρονικού κειμένου, η εκπαιδευτική πράξη στηρίζεται στο έντυπο κείμενο, δηλαδή στο σχολικό εγχειρίδιο. Αυτό προκύπτει και από το γεγονός ότι η χρήση του καταλαμβάνει το μεγαλύτερο ποσοστό του χρόνου (περισσότερο από 90%) μέσα στην τάξη (βλ. Φλουρής, 2000:167). Έτσι το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αφού μέσα από αυτό μεταφέρονται όλες οι πληροφορίες και οι γνώσεις στους μαθητές, οι οποίες πολλές φορές υποκαθιστούν την προφορική διδασκαλία.

Το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί μια πολυσύνθετη κατασκευή, η οποία είναι προϊόν μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου και επηρεάζεται από τις γενικότερες ιστορικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές συνθήκες κατά την περίοδο της συγγραφής του. Εξαρτάται άμεσα από τα ιδεώδη και τη φιλοσοφία της αγωγής που κυριαρχούν σε εκείνη τη περίοδο όσο και από τις πολιτικές επιλογές που λαμβάνονται κατά τη συγκεκριμένη ιστορική φάση (Μπονίδης, 2004:195). Η επίδραση που ασκούν τα κοινωνικά συγκείμενα είναι μάλιστα μεγαλύτερη ιδιαίτερα στα εγχειρίδια της Ιστορίας και της Νεοελληνικής Γλώσσας που είναι πιο ευαίσθητα στις κοινωνικές συνθήκες που κάθε φορά επικρατούν, αφού θέτουν ζητήματα εθνικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, πολιτικά, ιδεολογικά κ.α. (Κατσαρού, 2008:109).

Ως μέσο διδασκαλίας τα σχολικά εγχειρίδια παράγονται και χρησιμοποιούνται με βάση τα αναλυτικά προγράμματα. Το αναλυτικό πρόγραμμα αποτελεί το κύριο όργανο με το οποίο εκφράζεται και εφαρμόζεται η εκπαιδευτική πολιτική. Ενσωματώνει τις προσδοκίες της κοινωνίας από το σχολείο, τις μετατρέπει σε εκπαιδευτικούς σκοπούς και στόχους και ορίζει την ύλη που πρέπει να διδαχθεί προκειμένου να καλυφθούν οι σκοποί και οι στόχοι. Το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί το μέσο με το οποίο το αναλυτικό πρόγραμμα μεταφράζεται σε εκπαιδευτική πράξη. Αυτό επιλέγει και δομεί κατάλληλα την ύλη της διδασκαλίας, έτσι αποτελεί την ορατή πλευρά του αθέατου αναλυτικού προγράμματος στην τάξη. Γενικότερα, το αναλυτικό πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο αποτελούν το σύνολο των

μορφωτικών αγαθών με βάση τα οποία το σχολείο επιδιώκει την επίτευξη των επίσημων σκοπών της αγωγής (Καψάλης-Χαραλάμπους, 1995:171-173).

Η σπουδαιότητα του βιβλίου ως μέσου που εξυπηρετεί την διδακτική πράξη έγκειται στις πιο κάτω λειτουργίες του (Μπονίδης, ό.π.:1-2):

1. Κατευθύνει την πορεία διδασκαλίας. Ο εκπαιδευτικός και μαθητής εργάζονται περισσότερο με το σχολικό βιβλίο, αφού ο εκπαιδευτικός σχεδιάζει τη διδασκαλία του στηριζόμενος σ' αυτό, ενώ εκπαιδευτικός και μαθητής αντλούν τις πληροφορίες αποκλειστικά μέσα από αυτό.

2. Δραστηριοποιεί κίνητρα στους αποδέκτες του, παρακινεί τον μαθητή στην αυτενέργεια και προσφέρει ένα έγκυρο υλικό για επεξεργασία.

3. Είναι άμεσα προσεγγίσιμο, αφού οι αποδέκτες του ανατρέχουν σ' αυτό για να ελέγξουν, να επαναλάβουν ή να συμπληρώσουν μια γνώση.

Εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι οι μαθητές δαπανούν περισσότερο χρόνο στην ενασχόληση τους με το σχολικό εγχειρίδιο, παρά στην αλληλεπίδραση τους με τον δάσκαλο (Ματσαγγούρας & Χέλμης, 2003:65).

4. Προσδιορίζει το πλαίσιο εργασίας για τον εκπαιδευτικό, τις μορφές και μεθόδους διδασκαλίας και την αξιολόγηση του μαθητή.

5. Αποτελεί βασικό εργαλείο για την κοινωνικοποίηση του μαθητή και την εξοικείωση του με την κοινωνική πραγματικότητα και τις κοινωνικές αξίες.

Ακόμη το σχολικό εγχειρίδιο ως μέσο διδασκαλίας έχει ως κύρια λειτουργία του να στηρίζει τεχνολογικά τη μεθοδολογία της διδασκαλίας και της μάθησης. Ταυτόχρονα παρουσιάζει την ιστορική, πολιτική, κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα στον μαθητή (Ξανθάκου-Καΐλα, 1988:71).

Παράλληλα, το σχολικό εγχειρίδιο επηρεάζει σε τέτοιο βαθμό τη διδασκαλία που διαμορφώνει μια ισχυρή εκπαιδευτική θεωρία, (ειδικότερα όταν το ίδιο εγχειρίδιο διδάσκεται για πολλά χρόνια όπως συμβαίνει στην Ελλάδα), η οποία σταδιακά παγιώνεται και συχνά αποτελεί παράγοντα αντίστασης σε όποια καινοτομική δράση (Καψάλης-Χαραλάμπους, ό.π.:132).

Η σημαντικότερη από τις λειτουργίες του σχολικού βιβλίου είναι η κοινωνικοποιητική του λειτουργία. Η αναγνώριση της σημασίας των εγχειριδίων ως ουσιαστικών εργαλείων για την πολιτική κοινωνικοποίηση των μαθητών είναι αποτέλεσμα συμπερασμάτων μιας εκτεταμένης διεθνούς συστηματικής έρευνας σχολικών εγχειριδίων. Ερευνητικές εργασίες έχουν δείξει ότι τα σχολικά εγχειρίδια,

εκτός από πληροφοριακό και παιδαγωγικό μέσο, είναι κοινωνικά προϊόντα και μέσα για τη μετάδοση της «επίσημης γνώσης» και των «κοινωνικά αποδεκτών» απόψεων στους μαθητές. Επομένως, αντανακλούν και μεταβιβάζουν την κυρίαρχη σε κάθε εποχή ιδεολογία, ενέχουν ορισμένη προθετικότητα και ασκούν μια συγκεκριμένη λειτουργία (Μπονίδης-Χοντολίδου, 1997:206).

Παράλληλα, οι Καψάλης-Χαραλάμπους (ό.π.:144) αναφέρουν ότι ως κοινωνικό προϊόν, το σχολικό βιβλίο είναι φορέας ιδεολογίας το οποίο επιδιώκει τη μεταβίβαση καθορισμένης, επιθυμητής γνώσης στους μαθητές. Αναμφισβήτητα επιδρά στη μεταβίβαση και διαμόρφωση στάσεων, διαθέσεων και αξιών. Ο Μπονίδης (ό.π.:127) υποστηρίζει ότι τα σχολικά εγχειρίδια είναι δυνατό να περιέχουν ιδεολογικά και πολιτικά μηνύματα, τα οποία δηλώνονται ρητά ή άρρητα μέσα από το λόγο ή την εικόνα και έχουν ως στόχο να κοινωνικοποιήσουν αναλόγως τους αποδέκτες τους.

Σημαντικό μέρος του σχολικού εγχειριδίου καταλαμβάνει η παρουσίαση της ύλης με τη μορφή κειμένου και εικόνων. Η εικονογράφηση του σχολικού εγχειριδίου πολλές φορές παίζει τον ίδιο σημαντικό ρόλο με το κείμενο, στο βαθμό που οι εικόνες αλληλεπιδρούν με το κείμενο, υποβοηθώντας τον μαθητή να κατανοήσει και πιθανόν να απομνημονεύσει πιο εύκολα. Μάλιστα, πολλές φορές μέσα από την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων αναγνωρίζεται ο παιδαγωγικός σκοπός του συγγραφέα, αλλά και η ιδεολογία που θέλει να περάσει στους μαθητές (Καταρτζή, 2002:213).

Συνεπώς, τα σχολικά εγχειρίδια μεταφράζουν την εκπαιδευτική φιλοσοφία της κάθε κυβέρνησης, η οποία αντανακλά τις γενικότερες πολιτικές επιδιώξεις της. Ωστόσο, αυτό δεν γίνεται εύκολα αντιληπτό, αφού υποτίθεται ότι τα σχολικά εγχειρίδια βασίζονται σε παιδαγωγικά κριτήρια και σκοπός τους είναι να μεταδίδουν επιστημονικά τεκμηριωμένες γνώσεις με στόχο τη μόρφωση των μαθητών.

Επομένως, το σχολείο αποτελεί ένα σημαντικό φορέα κοινωνικοποίησης στη σύγχρονη κοινωνία. Ως φορέας ιδεολογίας μεταβιβάζει ένα καθορισμένο σύστημα αξιών και κανόνων στους μαθητές, το οποίο είναι και κοινωνικά αποδεκτό, προκειμένου να τους εντάξει ομαλά στην κοινωνία. Η άσκηση της ιδεολογικής λειτουργίας του σχολείου αποτυπώνεται στο αναλυτικό πρόγραμμα, στο οποίο διατυπώνονται οι γενικοί και οι ειδικοί σκοποί της αγωγής και μάθησης, καθώς επίσης και στα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία λειτουργούν ως φορέας αυτών των στόχων. Αντιλαμβανόμαστε έτσι ότι και τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν φορέα

ιδεολογίας και επομένως αποτελούν σημαντικό κοινωνικοποιητικό παράγοντα της εκπαίδευσης.

Μέσω του σχολικού βιβλίου μεταδίδονται γνώσεις, καλλιεργούνται στάσεις και μεταβιβάζονται αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς στους μαθητές που σχετίζονται με τη συναισθηματική σφαίρα της προσωπικότητας και συνεπώς επηρεάζουν τις απόψεις, τις πεποιθήσεις και τις επιλογές, καθώς και τη συμπεριφορά τους (Ξωχέλλης, 2000:27).

Η σημασία του ρόλου των σχολικών εγχειριδίων στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας του μαθητή και της εικόνας που διαμορφώνει για τους άλλους λαούς αλλά και του φιλειρηνικού πνεύματος που τα διέπει, είναι καθοριστική, αφού γράφονται εκφράζοντας κατά πολύ τη φιλοσοφία που διέπει τη λειτουργία της κοινωνίας. Διαφορές έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε διεθνές επίπεδο έχουν αποκαλύψει ότι τα σχολικά εγχειρίδια:

- Εστιάζονται κυρίως στην προβολή της εθνικής παράδοσης.
- Δεν ανανεώνονται συχνά.
- Επικεντρώνονται περισσότερο σε εθνικά ζητήματα, σε στρατιωτικές και διπλωματικές υποθέσεις.
- Λιγότερη προσοχή δίνεται σε κοινωνικές, οικονομικές και επιστημονικές προσεγγίσεις, στην ποικιλία ή τον πλουραλισμό των πολιτισμών, καθώς και στην οικουμενική αλληλεξάρτηση των λαών και τις παγκόσμιες αξίες.
- Καμία χώρα δεν απαλλάσσεται από τον εθνοκεντρισμό, τη διαστρέβλωση των γεγονότων, τη διαφορετική προβολή των άλλων λαών και την ανακρίβεια των στοιχείων (Φλουρής & Καλογιαννάκη, 1996:211-212).

Τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν την κύρια πηγή μάθησης στο σχολικό χώρο και επομένως κατέχουν βαρύνουσα θέση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Προωθούν τους στόχους του εκπαιδευτικού συστήματος και ταυτόχρονα συμβάλλουν καθοριστικά στην κοινωνικοποίηση των μαθητών και ειδικότερα στην ιδεολογική τους διαμόρφωση, παράγοντας ένα ισχυρό λόγο, που μπορεί να επιδράσει στη συνείδηση των μαθητών και να διαμορφώσει συμπεριφορές, στάσεις και αξίες. Μέσα από το περιεχόμενο τους υπηρετείται η ιδεολογική λειτουργία του σχολείου, είτε με άμεσες είτε με λανθάνουσες επιδιώξεις.

Ωστόσο σε ένα έθνος για να συνυπάρξουν ειρηνικά διαφορετικοί εθνοτικοί λαοί, θα πρέπει η εκπαίδευση να λάβει υπόψη της τη διαφορετικότητα των

πολιτισμών. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα της αγωγής για την ειρήνη πρέπει να καλλιεργούν την κατανόηση και την αποδοχή των διαφορετικών πολιτιστικών ομάδων. Κατά συνέπεια, τα σχολικά εγχειρίδια πρέπει να είναι απαλλαγμένα από τον ρατσισμό και τον εθνοκεντρισμό, όπως επίσης και από πολιτιστικά στερεότυπα και προκαταλήψεις και να διαπνέονται από ειρηνικό πνεύμα, προωθώντας τις πανανθρώπινες αξίες της ειρήνης, της φιλίας και της συνεργασίας των λαών.

Το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας και η αγωγή για την ειρήνη

Η σημασία των σχολικών εγχειριδίων αναφορικά με την Παιδαγωγική της Ειρήνης αρχίζει να συνειδητοποιείται, κυρίως, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όπου άρχισε μια προσπάθεια από τα διάφορα έθνη για κάθαρση των σχολικών εγχειριδίων των διαφόρων χωρών από αρνητικά στοιχεία που αφορούν τους άλλους λαούς. Αρχή αυτής της προσπάθειας υπήρξε η άποψη ότι η εικόνα που σχηματίζει ο μαθητής για τους άλλους λαούς οφείλεται στην κοινωνικοποίηση του κατά την παιδική του ηλικία, στον τρόπο δηλαδή που το σχολικό πρόγραμμα και ιδιαίτερα τα σχολικά εγχειρίδια παρουσιάζουν άλλους πολιτισμούς (Καψάλης-Χαραλάμπους, 1995:187).

Για να αντιμετωπίσει τις εθνικιστικές τάσεις στην εκπαίδευση και το πρόβλημα της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, η Γενική Διάσκεψη του ΟΗΕ για την εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό διατύπωσε τη «Σύσταση για την Εκπαίδευση» στις 17 Οκτωβρίου 1974 που είχε σαν στόχο «να συμβάλει στην κατανόηση, τη συνεργασία και την παγκόσμια ειρήνη και την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες». Με τους στόχους της σύστασης άμεση σχέση έχει το μάθημα της Ιστορίας, των Θρησκευτικών, της Γεωγραφίας και της Κοινωνιολογίας. Παρακάτω παρατίθενται αυτούσια κάποια άρθρα της Σύστασης τα οποία έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον (Ηλιάδου-Κώστογλου-Κατσουλάκου-Τσαντίνη, 1990:85-87):

«4. Για να μπορεί κάθε άτομο να μετέχει ενεργητικά στην υλοποίηση των επιδιωκόμενων στόχων της παραγράφου 3, και να προωθεί τη διεθνή αλληλεγγύη και συνεργασία, που είναι απαραίτητες για την επίλυση των παγκόσμιων προβλημάτων που σχετίζονται με τη ζωή των ατόμων, των κοινοτήτων και με την άσκηση θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων, οι παρακάτω σκοποί πρέπει να θεωρηθούν ως κατευθυντήριες αρχές της πολιτική της εκπαίδευσης:

α) η διεθνής διάσταση και η παγκόσμια θεώρηση της εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα και σε κάθε της μορφή.

β) η κατανόηση και ο σεβασμός όλων των λαών, των πολιτισμών τους, των αξιών τους και του τρόπου ζωής του, συμπεριλαμβανομένων των πολιτισμών των εθνικών μειονοτήτων και όλων των άλλων εθνών.

γ) η γνώση της παγκόσμιας αυξανόμενης αλληλεξάρτησης των λαών και των εθνών.

δ) η ικανότητα επικοινωνίας με τους άλλους.

ε) η συνειδητοποίηση όχι μόνο των δικαιωμάτων, αλλά και των υποχρεώσεων που έχουν τα άτομα, οι κοινωνικές ομάδες και τα έθνη μεταξύ τους.

στ) η κατανόηση της αναγκαιότητας της διεθνούς αλληλεγγύης και συνεργασίας.

ζ) η θέληση των ατόμων να συμβάλουν στην επίλυση των προβλημάτων των κοινοτήτων τους, των χωρών τους και όλου του κόσμου».

«6. Η εκπαίδευση θα πρέπει να ρίχνει το βάρος της στο απαράδεκτο των επεκτατικών, επιθετικών και κατακτητικών πολέμων, του εξαναγκασμού και της κατασταλτικής βίας και να βοηθήσει κάθε άνθρωπο να κατανοήσει και να αναλάβει τις ευθύνες που του αναλογούν για τη διαφύλαξη της ειρήνης. Θα πρέπει να συμβάλει στη διεθνή κατανόηση, την ενίσχυση της παγκόσμιας ειρήνης και στις ενέργειες που γίνονται για την πάλη ενάντια στην αποικιοκρατία και τη νέο-αποικιοκρατία σε όλες τις μορφές της και σε όλες τις εκδηλώσεις της κι ενάντια σε κάθε μορφή και είδος ρατσισμού, φασισμού και φυλετικών διακρίσεων καθώς και κάθε άλλης ιδεολογίας που εμπνέει εθνικό ή φυλετικό μίσος και είναι αντίθετη με τους σκοπούς αυτής της Σύστασης».

Σύμφωνα με τα άρθρα 14 και 15 υποχρέωση των σχολικών βιβλίων είναι η παρουσίαση και σε βάθος ανάλυση των παραγόντων και καταστάσεων που αποτελούν σημεία έντασης και προστριβής ανάμεσα στις χώρες. Έτσι αποκαλύπτονται τα πραγματικά συμφέροντα των λαών και των ομάδων που μονοπωλούν την οικονομική και πολιτική εξουσία, που ασκούν εκμετάλλευση και υποθάλλουν τον πόλεμο. Απορρίπτεται η απόκρυψη ή σκόπιμη παραποίηση φλεγόντων θεμάτων και η λογοκρισία στα κρίσιμα σημεία της εξιστόρησης των γεγονότων. Μόνο έτσι θα μελετηθούν οι μέθοδοι για το ξεπέρασμα των αντιθέσεων που αποτελούν εμπόδια για την ουσιαστική διεθνή συνεργασία.

Η εκπαίδευση για την ειρήνη συντελείται μέσα από τα αναλυτικά προγράμματα και τα αντίστοιχα σχολικά εγχειρίδια όλων των μαθημάτων. Ιδιαίτερη όμως σημασία έχει κατά την άποψη μας, σ' αυτή τη κατεύθυνση, το μάθημα της Ιστορίας αφού κατέχει κεντρική θέση στο αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων κάθε χώρας. Ο Άχλης (1993:97-98) αναφέρει ότι το μάθημα της Ιστορίας συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση του μαθητή, αφού τον βοηθά να αναπτύξει ιστορική κρίση και συνείδηση, την ικανότητα δηλαδή να ερμηνεύει τα σύγχρονα γεγονότα έχοντας υπόψη του τις ιστορικές εμπειρίες. Αποκτά ιδιαίτερη ευαισθησία για την κατανόηση

και ερμηνεία των πολιτικών πράξεων και κοινωνικών εξελίξεων όχι μόνο του σήμερα, αλλά και εκείνων που κυφορούνται γύρω του και θα εκδηλωθούν αύριο. Τον βοηθά ακόμη να αποκτήσει βαθιά συνείδηση της ιστορικής του ταυτότητας και να σταθεί κριτικά απέναντι της. Επιπλέον τον βοηθά να συνειδητοποιήσει τη σημασία της ελευθερίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας, της ειρήνης και να ενστερνιστεί τις διαχρονικές αυτές αξίες. Η Ιστορία ως μάθημα με άμεσα εκφρασμένο ιδεολογικό σκοπό μπορεί και πρέπει να καλλιεργήσει την ειρηνιστική ιδεολογία και να προετοιμάσει τους φιλειρηνικούς και υπεύθυνους παγκόσμιους πολίτες του αύριο.

Επιπρόσθετα, τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας αποτελούν έναν από τους άμεσους δέκτες και πομπούς της επίσημης ιδεολογικής και πολιτικής κατεύθυνσης μιας χώρας και των σκοπιμοτήτων της, αφού επιχειρούν να διαμορφώσουν στάσεις και συνειδήσεις στις μελλοντικές γενιές (Λουκίδου, 1995:119). Οι Φλουρής και Ιβρίντελη (1998:247) αναφέρουν ότι το μάθημα της ιστορίας κατέχει προνομιακή θέση στη διαδικασία της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας μέσα από το σχολείο και επομένως αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο όπου δομούνται και αναπαράγονται οι αναπαραστάσεις τόσο για τον εθνικό εαυτό όσο και για τους άλλους λαούς, μέσα από μια ιστορική αφήγηση που παρουσιάζει τους εθνικούς εχθρούς και φίλους.

Συνεπώς, τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας αποτελούν ένα σημαντικό παράγοντα ιδεολογικής διαμόρφωσης των μαθητών. Η σημασία τους έγκειται τόσο στο ρόλο τους για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των μαθητών όσο και για την εικόνα που μπορούν να διαμορφώσουν για τους άλλους λαούς. Ταυτόχρονα, η σημασία τους είναι ιδιαίτερη για την καλλιέργεια ή μη φιλειρηνικού πνεύματος στους μαθητές. Επομένως, μπορούν μέσα από το περιεχόμενό τους είτε να προβάλλουν εθνικιστικές τάσεις ή εχθρικές διαθέσεις για τους άλλους λαούς είτε να προωθούν φιλειρηνικές διαθέσεις για τους άλλους λαούς.

Το πόσο πρόσφορο είναι το μάθημα της Ιστορίας για την αγωγή των μαθητών για την ειρήνη, ώστε να γίνουν παγκόσμιοι πολίτες, ευαισθητοποιημένοι σε θέματα ειρηνικής συνύπαρξης, συνεργασίας και αποδοχής του διαφορετικού, φαίνεται μέσα από τους σκοπούς του μαθήματος. Μεταξύ των σκοπών αναφέρεται ότι με τη διδασκαλία της Ιστορίας (σε μαθητές ηλικίας 8 έως 12 ετών) επιδιώκεται: *«Να ενημερωθούν για τις κοινωνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και εθνικές διαφοροποιήσεις των εθνών που μελετούν. Να κατανοούν και να αποδέχονται τις πολιτισμικές, θρησκευτικές, ή άλλες διαφοροποιήσεις ως θεμελιώδες δικαίωμα των*

ανθρώπων σε μια δημοκρατική κοινωνία και ως θετικό παράγοντα της εξέλιξης της. Να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα της ειρηνικής συνύπαρξης, της αλληλοκατανόησης και της συνεξέλιξης των λαών. Να γνωρίσουν τις ιδέες, τις πεποιθήσεις και τις στάσεις των ανθρώπων στην ιστορική τους πορεία». Στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών της Ιστορίας Ε΄ Δημοτικού, ανάμεσα στους γενικούς στόχους περιλαμβάνονται οι εξής στόχοι: «Οι μαθητές να σέβονται τις παραδόσεις, τις πεποιθήσεις, τις ιδέες των άλλων και να αποδέχονται το δικαίωμα της ανεξιθρησκείας. Να εκτιμήσουν τη σημασία της ειρήνης, της ασφάλειας και της συνεργασίας. Να γνωρίσουν τους γειτονικούς λαούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τις σχέσεις που ανέπτυξε με αυτούς. Να εκτιμούν τις αξίες της ανθρώπινης ζωής και της δικαιοσύνης. Να αναγνωρίζουν την ανάγκη της διεθνούς συνεργασίας. Να σέβονται τον πολιτισμό και τις παραδόσεις όλων των λαών» (<http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>). Ανάμεσα στις γενικές οδηγίες του βιβλίου για τον δασκάλο της Ε΄ τάξης δημοτικού (σ. 19) αναφέρεται επίσης, σχετικά με την ύλη του μαθήματος, ότι: «Η διδασκαλία θεμάτων που έχουν θέμα συγκρούσεις και διαφορές του παρελθόντος, ανάμεσα στους Βυζαντινούς και σε άλλους λαούς, γίνεται με το πνεύμα διαπολιτισμικής και ειρηνικής συνύπαρξης, που είναι αναγκαίο να υπάρχει σήμερα στους λαούς».

Η έρευνα του παρελθόντος, ωστόσο, έδειξε ότι η ιστορική μας παιδεία δεν έχει προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες διαπαιδαγώγησης του ατόμου, στο πνεύμα της ειρήνης και της φιλίας αλλά παραμένει σε ένα πλαίσιο ατομιστικής αντίληψης και σοβινιστικής θεώρησης το οποίο καλλιεργεί ένα πνεύμα φιλοπόλεμο και αντεκδικητικό (Άχλης, 1983:55). Όλα τα βιβλία της Ιστορίας αγνοούν την ειρηνιστική κίνηση, αφού προβάλλουν μια τάση εθνικιστική (Ιμβριώτη, 1980:239).

Στις μέρες μας, η προσδοκία από τα νέα σχολικά εγχειρίδια είναι η εξουδετέρωση των προκαταλήψεων ανάμεσα στους λαούς, αφού προβλήματα όπως η βία, η ξενοφοβία και ο ρατσισμός, ο εθνικισμός και ο θρησκευτικός φανατισμός βρίσκονται σε έξαρση, ενώ η ανάπτυξη ειρηνικής συνείδησης αποτελεί επιτακτική κοινωνική ανάγκη.

Επομένως είναι αναγκαίες οι αλλαγές στα αναλυτικά προγράμματα και στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας με στόχο την προσαρμογή τους στο πνεύμα της ειρήνης. Τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας απαιτείται να παρουσιάζουν τα γεγονότα αντικειμενικά και τεκμηριωμένα. Τα παιδιά θα πρέπει να ενημερώνονται σωστά πάνω στα πραγματικά αίτια των πολέμων, στα αποτελέσματα

τους και στο ποιοι ήταν οι μεγάλοι κερδισμένοι και χαμένοι. Η σωστή διδασκαλία των πολέμων, αφού στα σχολικά εγχειρίδια διδάσκονται τόσοι πολλοί, θα βοηθήσει τους μαθητές από μόνοι τους να αποτιμήσουν τις συνέπειες τους και να εκτιμήσουν τα αγαθά της ειρήνης (Γιαννούλη, 1980:31).

Στην Ελλάδα, πρόσφατα, τα σχολικά εγχειρίδια όλων των μαθημάτων στο δημοτικό σχολείο έχουν αντικατασταθεί από νέα. Το ίδιο έγινε και με τα εγχειρίδια της Ιστορίας. Το ερώτημα που τίθεται όμως είναι αν τα νέα βιβλία Ιστορίας του ελληνικού δημοτικού σχολείου επιτυγχάνουν να αποδώσουν στο περιεχόμενο τους το φιλειρηνικό πνεύμα, όπως διαγράφεται μέσα από τους γενικούς στόχους του μαθήματος.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η σύγχρονη ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται ως μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Κατά συνέπεια, η Ελλάδα όπως και πολλά άλλα έθνη-κράτη, βρίσκεται σήμερα αντιμέτωπη με την τεράστια πρόκληση του να ζήσει ειρηνικά και δημοκρατικά με τους άλλους λαούς. Αυτό, όμως, απαιτεί μια αναθεώρηση, τόσο των όρων συμμετοχής στην ελληνική κοινωνία όσο και των όσων μαθαίνουν τα ελληνόπουλα στο σχολείο, σχετικά με την ιστορία των Ελλήνων ως λαού, αλλά και όσων διδάσκονται για τους άλλους λαούς. Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η προώθηση υγιών συναισθημάτων απέναντι στα άλλα έθνη και η μελέτη και έρευνα για τη συγκεκριμένη επιλογή περιεχομένου και της σχολικής γνώσης που εγγράφεται στα σχολικά εγχειρίδια, προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανάγνωση των ιδεολογιών που εκφράζονται και προωθούνται μέσα από το περιεχόμενο τους. Εξάλλου, η αντικειμενική παρουσίαση των άλλων λαών και η ειρηνική συνύπαρξη τους αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας διάστασης της εκπαίδευσης (Φλουρής & Ιβρίντελη, 1998:239-240).

Η εκπαίδευση για την ειρήνη οφείλει να συνδέεται με όλα τα μαθήματα που διδάσκονται στο σχολείο. Τα σχολικά μαθήματα και τα αντίστοιχα βιβλία καλούνται να χρησιμοποιηθούν ως ένα σημαντικό μέσο και εργαλείο στην προσπάθεια να ευαισθητοποιηθούν οι μαθητές στην ειρήνη και να διαμορφώσουν φιλειρηνική συνείδηση (Άχλης, 1993:93). Προκύπτει έτσι η ανάγκη να μελετηθούν τα σχολικά εγχειρίδια ως προς τη διαμόρφωση πνεύματος ειρηνικής συνύπαρξης στους μαθητές μέσα από τα περιεχόμενα τους.

Επιπρόσθετα, τα σχολικά εγχειρίδια, ως γνωστό, αποτελούν ένα από τους βασικότερους συντελεστές του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Η συμβολή τους είναι καθοριστικής σημασίας στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών, αφού έχει διαπιστωθεί ότι μπορούν να επηρεάσουν τις αντιλήψεις, τις απόψεις και τη συμπεριφορά του ατόμου. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που πολλοί ερευνητές επιλέγουν ως αντικείμενο έρευνάς τους τα σχολικά εγχειρίδια.

Η έρευνα των σχολικών εγχειριδίων διεθνώς, αναφορικά με το θέμα της αγωγής της ειρήνης, είχε ιδιαίτερη βαρύτητα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η UNESCO ανέφερε ότι οι πόλεμοι αρχίζουν «από τα μυαλά των ανθρώπων» στη διαμόρφωση των οποίων συντελούν καθοριστικά και τα σχολικά βιβλία. Το 1949 η UNESCO

ενθάρρυνε προσπάθειες με στόχο τη βελτίωση των σχολικών βιβλίων αναφορικά με την εικόνα που δίνουν για τους άλλους λαούς κυρίως μέσα από τα φρονηματιστικά μαθήματα της Γλώσσας, της Ιστορίας, της Πολιτικής αγωγής, της Γεωγραφίας, της Λογοτεχνίας και των Θρησκευτικών, προκειμένου να αμβλυνθεί ο εθνοκεντρισμός, οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα στην κατεύθυνση της ειρήνης και της διεθνούς κατανόησης (Αβδελά, 1998:49).

Συγκριτικές μελέτες που διεξήχθησαν σε διάφορες χώρες, διαπίστωσαν ότι τα σχολικά εγχειρίδια έχουν βασικό ρόλο και πρέπει να προωθούν την ανοχή και την κατανόηση ανάμεσα στους λαούς. Οι συστηματικές αναλύσεις των σχολικών βιβλίων έχουν δείξει ότι καμιά χώρα δεν απαλλάσσεται από τον εθνοκεντρισμό, τη διαστρέβλωση των γεγονότων, τη διαφορετική προβολή των άλλων λαών και την ανακρίβεια των στοιχείων (Φλουρή-Καλογιαννάκη, 1996:211).

Στην Ελλάδα έγιναν κάποιες έρευνες τη δεκαετία 1970 και 1980, κυρίως για τις αξίες, τα πρότυπα συμπεριφοράς, τα στερεότυπα σχετικά με το γυναικείο φύλο στα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου. Το 1992 ιδρύθηκε η «Μονάδα Έρευνας σχολικού Βιβλίου» στα Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης που το 1999 μετονομάστηκε σε «Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης» με σημαντικές δραστηριότητες σε ερευνητικό επίπεδο μέχρι σήμερα. Πρόσφατα στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχουν έρευνες που έχουν ως αντικείμενο μελέτης την εικόνα (στάσεις, προκαταλήψεις, στερεότυπα) για τους άλλους λαούς, η οποία διαμορφώνεται μέσω των σχολικών βιβλίων (Γλώσσα, Ιστορία, Λογοτεχνία, Πολιτική Αγωγή, Γεωγραφία) κατά τη διαδικασία σχολικής κοινωνικοποίησης της νέας γενιάς. (Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο ΑΠΘ - διαδικτυακός τόπος).

Γενικότερα οι έρευνες που διεξήχθησαν στον ελληνικό χώρο και που είχαν ως αντικείμενο έρευνας τα παλιά σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας κατέδειξαν ότι από αυτά απουσίαζε το πνεύμα της καλής διάθεσης για ειρήνη, αξία που είναι απαραίτητη στους δύσκολους καιρούς που περνά η ανθρωπότητα (Αχλīs 1983, Ιμβριώτη 1980, Μπονίδης 1995, Φραγκουδάκη 1997, Φλουρή-Ιβρίντελη 2000).

Ωστόσο στην ελληνική εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια έγιναν προσπάθειες για αλλαγή στα Αναλυτικά Προγράμματα των σχολικών μαθημάτων με την εισαγωγή νέων σχολικών εγχειριδίων σε όλα τα μαθήματα του Δημοτικού Σχολείου.

Η εργασία αυτή στοχεύει να μελετήσει τα νέα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας της Ε΄ τάξης του Δημοτικού αναφορικά με το πόσο συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός

φιλειρηνικού πνεύματος, σύμφωνα με τις ανάγκες των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών μας. Θα εξετάσουμε, δηλαδή, κατά πόσο το περιεχόμενο του εγχειριδίου αυτού προωθεί φιλειρηνικές διαθέσεις και προάγει το πνεύμα της αγωγής για την ειρήνη στους έλληνες μαθητές του δημοτικού σχολείου, ως προς τους αναφερόμενους λαούς.

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η αφετηρία της έρευνας για τα σχολικά εγχειρίδια στηρίχτηκε σε δύο βασικές διαπιστώσεις (Μπονίδης, 2004:2-3):

1. Το σχολικό βιβλίο αποτελεί ένα από τα μέσα μετάδοσης της γνώσης που χρησιμοποιείται από εκπαιδευτικούς και μαθητές, εντός και εκτός του σχολείου και επιδρά σε επίπεδο γνωστικό, συναισθηματικό (διαμόρφωση στάσεων, στερεοτύπων, προκαταλήψεων, εικόνων εχθρού) και κανονιστικό στους αποδέκτες του.

2. Θεωρείται ως πολιτικό (κυρίως από τη δεκαετία του 1970), πληροφοριακό και παιδαγωγικό μέσο και ως παράγοντας κοινωνικών διαδικασιών.

Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας του σχολικού βιβλίου είναι προσανατολισμένο στο περιεχόμενο, στην αναζήτηση των ιδεολογικών διαστάσεων και επιδράσεων του, χωρίς βέβαια να αποτελεί και το μοναδικό πεδίο του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τα σχολικά εγχειρίδια (Fritzche, 1992:178).

Το εύρος του πεδίου της έρευνας των σχολικών βιβλίων που απασχόλησε και απασχολεί τους ερευνητές παρουσιάζεται, σύμφωνα με τον Weinbrenner (1986 και 1992α και β, στο Μπονίδης, ό.π.:6), με τρεις τύπους:

1. Την έρευνα που έχει ως αντικείμενο τη «διαδικασία», δηλαδή τον «κύκλο ζωής» του βιβλίου.

2. Την έρευνα που μελετά το σχολικό βιβλίο ως μέσο επικοινωνίας. Οι Καψάλης & Χαραλάμπους (1995:209) με κριτήριο τη θεματολογία των σχολικών βιβλίων διακρίνουν:

α) Τις έρευνες που αναλύουν το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων στην κατεύθυνση της αγωγής της ειρήνης για να διαπιστωθούν προκαταλήψεις, εχθρικά αισθήματα για τους άλλους κ.α.

β) Τις έρευνες που αποσκοπούν στην ιδεολογική ανάλυση του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων (αξίες, πρότυπα, κανόνες, θεσμοί, ιδεολογία).

γ) Τις έρευνες των σχολικών βιβλίων με επιστημονικά και παιδαγωγικά κριτήρια για να διαπιστωθεί η καταλληλότητα τους ως μέσων διδασκαλίας.

3. Την έρευνα του σχολικού βιβλίου ως παράγοντα κοινωνικοποίησης.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε ειδικότερα σε έρευνες σχολικών βιβλίων της Ιστορίας, που αναλύουν το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων στην κατεύθυνση της αγωγής της ειρήνης για να διαπιστωθούν προκαταλήψεις, εχθρικά αισθήματα για τους άλλους κ.α. Οι έρευνες αυτές σχετίζονται άμεσα και ενδιαφέρουν τη συγκεκριμένη ερευνητική διαδικασία.

Η έρευνα των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας στο διεθνή χώρο

Η διεθνής έρευνα για τα σχολικά εγχειρίδια είναι σχετικά εκτεταμένη. Έχει τις ιστορικές ρίζες της στην Κίνηση για την Ειρήνη του 19ου αιώνα, άνθισε όμως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με κύρια διαπίστωση ότι εχθρευόμενα μεταξύ τους έθνη παρουσιάζονται στα σχολικά τους βιβλία με αμοιβαίες προκαταλήψεις και εικόνες του εχθρού (Fritzche 1992, Καψάλης & Χαραλάμπους 1995, Ξωχέλλης 1995, Μπονίδης 2004). Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο με τις συστάσεις της UNESCO για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ειρήνη, ιδρύθηκαν σε διάφορες χώρες (π.χ. Γερμανία, Αυστρία, Σουηδία, Νορβηγία) ερευνητικές μονάδες, κέντρα και ινστιτούτα με σκοπό τη μελέτη σχολικών εγχειριδίων για τον εντοπισμό και την εξουδετέρωση προκαταλήψεων ανάμεσα στους λαούς και τις κοινωνικές ομάδες ή μειονότητες που δημιουργούνται και μεταδίδονται μέσω αυτών. Το πιο γνωστό ερευνητικό κέντρο στην Ευρώπη είναι το ινστιτούτο Georg Eckert, το οποίο ασχολείται με τη διεθνή έρευνα των σχολικών εγχειριδίων, με αντικείμενο το διδακτικό υλικό στους τομείς της ιστορίας, της γεωγραφίας και των κοινωνικών επιστημών και αποσκοπεί στη συμβολή για την ειρήνη και την αμοιβαία κατανόηση των λαών. Ο σκοπός της έρευνας είναι ο εντοπισμός και η εξουδετέρωση των προκαταλήψεων ανάμεσα σε λαούς και κοινοτικές ομάδες ή μειονότητες που μεταδίδονται μέσω των σχολικών εγχειριδίων (Ξωχέλλης, 1995:9-10).

Μέσα από τις βιβλιογραφικές αναφορές διαπιστώνεται η ύπαρξη μελετών-ερευνών στο διεθνή χώρο αναφορικά με τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Εδώ και πολλές δεκαετίες, τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας έχουν επικριθεί ως προς την πληθώρα των προκαταλήψεων και στερεοτύπων που εμπεριέχουν στο περιεχόμενό τους, γι' αυτό και συνεχώς γίνονται αντικείμενο έρευνας από ειδικούς στον τομέα αυτό. Αυτό το συνεχές ενδιαφέρον για έρευνα των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας φανερώνει ότι το περιεχόμενό τους επηρεάζει σημαντικά τη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων στους μαθητές.

Διάφορες μελέτες που έχουν διεξαχθεί σε διάφορες χώρες του κόσμου, εμπεριέχουν σημαντικές ενδείξεις για την επίδραση που ασκούν τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας στη διαμόρφωση αντιλήψεων απέναντι στους άλλους λαούς και την καλλιέργεια ή μη φιλειρηνικού πνεύματος και συνεργασίας μεταξύ τους.

Σε μελέτη των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας της Τουρκίας, Βουλγαρίας, Αλβανίας, Ρουμανίας και Π.Γ.Δ.Μ (Σκόπια) που έγινε από τους Ηλιάκου Κ., Κώστογλου Α., Κατσουλάκου Θ. και Τσαντίνη Κ. (1990) σχετικά με την αναφορά τους στην ελληνική επανάσταση, διαπιστώθηκε ότι στο περιεχόμενο τους υπάρχουν αρκετά σημεία τριβής, σημεία με αυθαίρετες αξιολογικές κρίσεις και συμπεράσματα που αποτελούν αφορμή για εθνικιστική προπαγάνδα. Επίσης υπάρχουν σκόπιμες παραποιήσεις ή αποσιωπήσεις γεγονότων, ώστε να μην θίγονται οι κυρίαρχες ιδεολογίες ή να μη γνωστοποιούνται αντίθετες θέσεις. Στα εγχειρίδια υπάρχουν φράσεις με έντονη συναισθηματική-ιδεολογική φόρτιση που δεν αντέχουν σε επιστημονική ιστορική κριτική. Ταυτόχρονα τονίζονται οι περίοδοι αντιπαράθεσης των λαών και αγνοούνται περίοδοι ειρηνικής συνύπαρξης και στοιχεία που συμφιλιώνουν τους λαούς. Τέλος, υπερτονίζεται ο ρόλος της προσωπικότητας στην ιστορική αφήγηση και παραλείπονται οι γενικότερες συνθήκες, συγκυρίες και η δομική, διαλεκτική ερμηνεία των γεγονότων (Ηλιάκου Κ.- Κώστογλου Α.- Κατσουλάκου Θ. - Τσαντίνη Κ.,1990:88).

Αναφορικά με τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας της Βουλγαρίας, σε έρευνες των Ζησάκη-Healey (1995:87-108), Τσέλιου (1995:109-118), Λουκίδου (1995:119-126) και Dimitrova (2000:283-302) διαπιστώθηκαν τα εξής: τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Βουλγαρίας είναι συναισθηματικά φορτισμένα και δίνουν περισσότερο την αίσθηση της προπαγάνδας παρά της αντικειμενικής προσέγγισης της Ιστορίας. Τα ιστορικά γεγονότα παρουσιάζονται μονόπλευρα, με ελάχιστη τεκμηρίωση που να τα στηρίζει. Επιπλέον, πραγματεύονται ανταγωνισμούς και συγκρούσεις ανάμεσα στη Βουλγαρία και τους γείτονες λαούς, ειδικότερα την Ελλάδα. Οι γειτονικοί λαοί, Τούρκοι και Έλληνες, παρουσιάζονται με έντονο αρνητικό χρωματισμό, αποτρέποντας έτσι την καλλιέργεια πνεύματος ειρήνης μέσα από αυτά. Τέλος, τα εγχειρίδια διακρίνονται από ένα πνεύμα διαμόρφωσης έντονης βουλγαρικής συνείδησης, υπερτονίζουν τις «δίκαιες» διεκδικήσεις της πολιτικής τους σε αντίθεση με τους άλλους.

Ο Hopken (2000:31-42) εξετάζοντας την ιστορία στα σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών του 19ου και του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, αναφέρει ότι το περιεχόμενο τους και η διδακτική τους δομή καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από βίαιες και στρατιωτικές συγκρούσεις που προβάλλονται ως το βασικό χαρακτηριστικό της βαλκανικής ιστορίας. Από τη διδακτέα ύλη απουσίαζε η ειρήνη. Αυτό δεν άλλαξε σημαντικά ούτε κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα αφού συνεχιζόταν να δίνεται

σημασία στα πολεμικά γεγονότα και τα κατορθώματα ιστορικών προσωπικοτήτων, ενώ οι περίοδοι ειρήνης εμφανίζονται συχνά σαν μεταβατικές περίοδοι μεταξύ δύο πολέμων. Συμπεραίνει επίσης ότι αυτό που λείπει από τις ερμηνείες των πολέμων είναι το ζήτημα των κοινωνικών ζημιών ως αποτέλεσμα των συγκρούσεων, ενώ δεν είναι σπάνια η απροκάλυπτη ηρωοποίηση της έννοιας του πολέμου.

Οι Ξωχέλλης, Καψάλης, Ανδρέου, Ισμυρλιάδου, Λουκίδου, Μπονίδης και Χατζησαββίδης (2000:67-100) σε έρευνα τους με θέμα «Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας των βαλκανικών χωρών», διαπίστωσαν ότι στα αλβανικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: α) οι αναφορές στους άλλους λαούς είναι στην πλειοψηφία τους ουδέτερες, ακολουθούν οι αρνητικές και απουσιάζουν οι θετικές αναφορές, β) η πλειοψηφία των αναφορών σχετίζεται με θέματα εξωτερικής πολιτικής, με πολεμικές επιχειρήσεις και σχέσεις με τους άλλους λαούς, γ) σε κάποιες περιπτώσεις ιστορικά γεγονότα αποσιωπώνται, ενώ άλλα παρουσιάζονται με ιδιαίτερη έμφαση. Σε άλλες περιπτώσεις οι ιστορικές ερμηνείες διαφέρουν από αυτές που δίνουν άλλοι βαλκάνιοι ιστορικοί. Στα βουλγαρικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: α) οι αναφορές στους βαλκανικούς λαούς είναι πολλές, ωστόσο δεν είναι ιδιαίτερα χρωματισμένες, β) οι περισσότερες αναφορές στους άλλους λαούς είναι ουδέτερες, ακολουθούν οι αρνητικές και λιγότερο οι θετικές αναφορές. Στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της ΠΓΔΜ: α) υπάρχει υψηλός αριθμός αναφορών στους γειτονικούς λαούς, ωστόσο οι περισσότερες είναι αρνητικές, β) ο λόγος των εγχειριδίων είναι φορτισμένος ιδιαίτερα όταν αναφέρεται στους Έλληνες και τους Βούλγαρους. Τέλος, στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας διαπίστωσαν ότι: α) Οι περισσότερες αναφορές γίνονται για τους Έλληνες, β) οι περισσότερες αναφορές σχετίζονται με θέματα πολεμικών επιχειρήσεων και εξωτερικής πολιτικής, ενώ απουσιάζει η παρουσίαση πολιτιστικών θεμάτων, γ) ο λόγος είναι ουδέτερος ενώ δεν υπάρχει καμία θετική αναφορά για τους βαλκανικούς λαούς.

Ο Stojanovic (2000:139-146) ερευνώντας την εικόνα του «άλλου» μέσα στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Σερβίας, συμπεραίνει ότι η ιστορία παρουσιάζεται ως ιστορία συγκρούσεων με τους γείτονες λαούς (Κροατία, Βουλγαρία, Αλβανία). Η ιστορία περιορίζεται στην εξιστόρηση πολέμων, δεν δίνει σημασία στις σχέσεις των λαών μεταξύ τους, γεγονός που αποκλείει την πιθανότητα για αμοιβαία πολιτιστική επίδραση και συνεργασία μεταξύ των λαών. Καταλήγει, επίσης, στη διαπίστωση ότι οι μαθητές αναπτύσσουν αισθήματα φόβου καθώς αισθάνονται ότι ο λαός τους βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση με τους γείτονες λαούς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να

δημιουργούνται αισθήματα μίσους και περιφρόνησης προς αυτούς, γεγονός που αφήνει ανοιχτές πιθανότητες για παρεξηγήσεις και συγκρούσεις μεταξύ τους.

Ο Kristo (2000:147-158) σε έρευνα του σχετικά με την εικόνα του άλλου/γείτονα στα κροατικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης διαπίστωσε ότι στο περιεχόμενο τους τα εγχειρίδια είναι απαλλαγμένα από υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς και ότι ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στους κανόνες συγγραφής σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, έτσι ώστε να προάγουν τη συνεργασία, τη φιλία και την καλή γειτονία. Μόνη εξαίρεση αποτελούν οι Σέρβοι, για τους οποίους ο τρόπος παρουσίασης τους είναι αρνητικός.

Σε αντίστοιχη έρευνα ο Agicic (2000:179-196), που εξέτασε τα κροατικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, συμπέρανε ότι οι Τούρκοι και οι Σέρβοι παρουσιάζονται με αρνητικό στερεοτυπικό πνεύμα στο περιεχόμενο των εγχειριδίων. Παρατίθεται αποκλειστικά η αρνητική πλευρά της σχέσης Σέρβων και Κροατών, παράγοντας που αποκλείει τη συμφιλίωση μεταξύ τους. Επίσης, διαπιστώνει ότι παραλείπονται οι όποιες εξηγήσεις για τους λόγους των συγκρούσεων μεταξύ Σέρβων και Κροατών, γεγονός που ενισχύει τα υπάρχοντα αρνητικά στερεότυπα.

Ο Avramovic (2000:203-222) αναλύοντας την εικόνα των Σέρβων στα κροατικά σχολικά εγχειρίδια και των Κροατών στα σέρβικα σχολικά εγχειρίδια, διαπίστωσε ότι αμφότερα δημιουργούν την αντίληψη του σταθερού εχθρού, τονίζοντας τα εθνοκεντρικά χαρακτηριστικά και στερεότυπα του κάθε λαού αντίστοιχα. Τα γεγονότα στα βιβλία παρατίθενται επιλεκτικά, με αποτέλεσμα να μην είναι ξεκάθαρο το νόημα στους μαθητές. Αυτή η προσέγγιση, σύμφωνα με τον ερευνητή, οδηγεί σε μισαλλοδοξία ανάμεσα στους δύο λαούς και παράλληλα απορρίπτει την ιδέα του πολιτιστικού πλουραλισμού.

Για τα σχολικά εγχειρίδια της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, ο Lisengard (2000:159-163) συμπέρανε σε σχετική του έρευνα ότι στα σχολικά εγχειρίδια υπάρχει μια ολοκληρωτικά αρνητική εικόνα των Σέρβων και των Κροατών. Τα ιστορικά γεγονότα είναι ελλιπή, διαστρεβλώνονται και δικαιολογούν τις αιτίες για το μίσος των «άλλων» απέναντι στον ντόπιο λαό.

Οι Ozbaran (2000:351-360) και Cıkar (2000:335-350) εξετάζοντας τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας στην Τουρκία, διαπιστώνουν ότι αυτά χαρακτηρίζονται από εθνοκεντρισμό στο περιεχόμενο τους, ενισχύοντας την ιδέα του τουρκικού έθνους. Ο

«άλλος» στα εγχειρίδια παρουσιάζεται ως παράξενος και τρομακτικός, σε αντίθεση με τους Τούρκους που προβάλλονται ως δίκαιοι και ανεκτικοί στους άλλους λαούς.

Σε μια μεταγενέστερη έρευνα (2006) που πραγματοποιήθηκε στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας και της Πολιτικής Αγωγής, ο Τσιανάκας διαπίστωσε ότι:

- Παρατίθενται ιστορικά γεγονότα χωρίς ερμηνεία, ενώ σπάνια παρατίθεται η άποψη της άλλης πλευράς για ένα ιστορικό γεγονός.
- Τα σχολικά εγχειρίδια δεν ευνοούν την ανάπτυξη ερευνητικής ικανότητας και κριτικής σκέψης των μαθητών.
- Η προσέγγιση στο περιεχόμενο τους είναι ιδιαίτερα εθνοκεντρική, η οποία εύκολα μπορεί να μετασχηματιστεί σε αδιάλλακτη ή ακόμα και εχθρική στάση απέναντι στους άλλους.
- Το μεγαλύτερο μέρος των εγχειριδίων αφιερώνεται στην περιγραφή πολέμων, με έμφαση στους εθνικούς πολέμους. Η παρουσίαση αυτή συνοδεύεται από υπερβολική εξύμνηση της ανδρείας και της ανωτερότητας των Τούρκων στρατιωτών, γεγονός που αντιτίθεται με την «Εκπαίδευση για την Ειρήνη».
- Στο περιεχόμενο των εγχειριδίων μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό αφιερώνεται σε θέματα όπως κοινός πολιτισμός, κοινές αξίες, κοινά ήθη και έθιμα των Βαλκανικών λαών (Τσιανάκας, 2006:303-304).

Όσο αφορά τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας στην Αλβανία, οι Ισμιρλιάδου (1995:135-142), Lama (2000:173-177) και Sinami-Mimoza Gjokutaj (2000:223-229) σε έρευνες τους αντίστοιχα διαπιστώνουν ότι στο περιεχόμενο των εγχειριδίων κυριαρχεί ένας έντονος εθνικισμός, με τους Αλβανούς να παρουσιάζονται ως περήφανος λαός. Οι πληροφορίες για τους γείτονες λαούς καταλαμβάνουν τον ίδιο και λιγότερο χώρο με τις πληροφορίες που αφορούν τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ απουσιάζει η πρόσφατη ιστορία των γειτονικών χωρών.

Οι Jovanoski (2000:163-172) και Minoski (2000:197-203) εξετάζοντας την ιστορία των βαλκανικών εθνών μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια των Σκοπίων, διαπιστώνουν ότι τα σχολικά εγχειρίδια αναφέρονται σε ιστορικές προσωπικότητες των τεσσάρων βαλκανικών χωρών, της Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας και Αλβανίας. Στην παρουσίαση αυτή των ιστορικών προσωπικοτήτων τονίζονται οι ιδέες, τα

ιδεώδη και πράξεις αποδοχής των αξιών του πολιτισμού στις σχέσεις με τους γειτονικούς λαούς.

Οι Capita-Capita (2000:303-318) ερευνώντας τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Ρουμανίας διαπίστωσαν ότι χαρακτηρίζονται από μια εθνικιστική οπτική της ιστορίας και διαστρέβλωση της ιστορίας μέσω της συνειδητής παράλειψης σημαντικών γεγονότων, αναπόδεικτων ερμηνειών και απροκάλυπτης παραφθοράς της ιστορικής πραγματικότητας.

Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό δεν συναντάται μόνο στα σχολικά εγχειρίδια των Βαλκανικών χωρών, αλλά αρκετές αντίστοιχες έρευνες που έχουν διεξαχθεί στον ευρωπαϊκό και τον υπόλοιπο κόσμο, καταδεικνύουν ότι το πρόβλημα είναι διεθνές.

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε από Ούγγρους ερευνητές έδειξε ότι τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας των μισών περίπου ευρωπαϊκών χωρών, αντανακλούν μια εικόνα για τον κόσμο χρωματισμένη με βάση συγκεκριμένα εθνικά συμφέροντα. Η παγκόσμια ιστορία γράφεται μέσα από μια εθνοκεντρική προσέγγιση, όπου οι άλλοι ερμηνεύονται μέσα από την οπτική γωνία του «εμείς». Τα εγχειρίδια επίσης δείχνουν ελάχιστη ανοχή προς τους άλλους λαούς, ως αποτέλεσμα της ανεπαρκούς κατανόησης της ιστορίας τους, και οι αντιθέσεις που δημιουργούνται από αυτή την εθνοκεντρική οπτική είναι δύσκολο να περιοριστούν (Szabolcsi, 1992:108).

Ακόμη, αναλύσεις σε σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας και των κοινωνικών σπουδών σε διάφορες χώρες αποκάλυψαν ότι τα εγχειρίδια επικεντρώνονται σε εθνικά ζητήματα, σε στρατιωτικές και διπλωματικές υποθέσεις, ενώ ελάχιστη προσοχή σε κοινωνικά, οικονομικά και επιστημονικά ζητήματα, στην ποικιλία και τη διαφορετικότητα των πολιτισμών και την παγκόσμια αλληλεξάρτηση (Schleicher, 1992:217).

Η Lastrucci (1999) διεξάγοντας μια έρευνα στα ιταλικά σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αποκάλυψε ότι σε αυτά, συγκριτικά με τα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1950 και 1960, δεν παρουσιάζονται στον ίδιο βαθμό στοιχεία βίας και προκαταλήψεων για άλλους λαούς και πολιτισμούς. Ωστόσο, η εθνική ιστορία κατέχει ακόμα τον κεντρικότερο ρόλο στο περιεχόμενο τους, σε σύγκριση με της Ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία. Επιπλέον, σε πολλά εγχειρίδια η διαχείριση της ιστορίας των άλλων χωρών αφορά μόνο ζητήματα στα οποία οι χώρες αυτές είχαν άμεσες αλληλεπιδράσεις με τα ιταλικά εθνικά ενδιαφέροντα, όπως είναι συγκρούσεις, διπλωματικές σχέσεις και συμμαχίες. Ακόμη, οι μη-ευρωπαϊκές κυρίως χώρες είναι δευτερεύουσας σημασίας στο περιεχόμενο των

εγχειριδίων, ενώ κάποιες ευρωπαϊκές χώρες αναφέρονται με μεγαλύτερη συχνότητα (Lastrucci, 1999:312).

Σε μια άλλη συγκριτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στα Α.Π. και τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας ευρωπαϊκών χωρών, με θέμα τη διδασκαλία του Β' παγκοσμίου πολέμου στο περιεχόμενό τους, αποκαλύφθηκε ότι αυτά διακατέχονται από εθνοκεντρισμό. Επιπλέον, δεν παρουσιάζουν στο περιεχόμενό τους επιτεύγματα των μη-ευρωπαϊκών χωρών, ενώ παρουσιάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό πολεμικά και πολιτικά γεγονότα, παρά γεγονότα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά και κοινής ιστορίας των εθνών (Kallis, 1999:286).

Έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στα σχολικά βιβλία των κοινωνικών σπουδών στις ΗΠΑ, γνωστοποίησαν ότι (Flouris & Spiridakis, 1992:267-268):

- Έμφαση δίνεται στην ιδιαίτερη ιστορία της χώρας και όχι στην ιστορία των άλλων εθνών.
- Παρουσιάζουν τη χώρα τους ως ανώτερη από τις άλλες χώρες.
- Η προβολή των άλλων εθνών χρωματίζεται διαφορετικά και κάθε φορά σύμφωνα με τις πολιτικές περιστάσεις και συγκυρίες.
- Δεν προωθούν την κριτική σκέψη οδηγώντας τα παιδιά να συμφωνούν με τα συμπεράσματα των συγγραφέων, τα οποία συχνά προβάλλουν εθνοκεντρικές αξίες, διαιωνίζοντας έτσι το status quo.
- Προσφέρουν ελάχιστες ευκαιρίες για κριτική προσέγγιση των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων που εκπροσωπούν.
- Αντανακλούν αισθήματα αγάπης και αφοσίωσης προς την πατρίδα.
- Το εθνοκεντρικό φαινόμενο παρουσιάζεται πιο έντονα στο μάθημα της Ιστορίας.

Ακολούθως, η Ιβρίντελη (2002) εξετάζοντας τον «άλλο» ως λόγο και ως εικόνα στα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια των κοινωνικών σπουδών του δημοτικού σχολείου σε Αγγλία και ΗΠΑ διαπίστωσε ότι:

- Τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια των κοινωνικών σπουδών της Αγγλίας χαρακτηρίζονται από ένα ευρωκεντρισμό, ο οποίος υποστηρίζει το μύθο της συνεχούς και γραμμικής ανάπτυξης του «ένδοξου» ευρωπαϊκού πολιτισμού. Επίσης, απουσιάζουν οι πολιτισμικές συνέπειες της μακρόχρονης κοινής ζωής και ιστορίας με άλλους λαούς και έθνη.

Αναφορικά με τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας παρατηρήθηκε ότι οι Άγγλοι μαθητές μαθαίνουν για τους άλλους λαούς μέσω εχθροπραξιών, συρράξεων και συγκρούσεων και όχι μέσω ειρηνικών καταστάσεων. Η εικόνα των άλλων διαμορφώνεται ανάλογα με τις ανάγκες της παρουσίασης και αξιολόγησης του αγγλικού έθνους.

- Τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια των κοινωνικών σπουδών των ΗΠΑ διαπνέονται σε μεγάλο βαθμό από εθνικιστικά μηνύματα και χαρακτηρίζονται από έντονο ευρωκεντρισμό, ο οποίος από τη μια αντικατοπτρίζει τις ευρωπαϊκές ρίζες της κυρίαρχης κουλτούρας των ΗΠΑ και από την άλλη αξιολογεί τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως ανώτερο από τους άλλους πολιτισμούς. Αγνοούνται οι μη-δυτικοί πολιτισμοί, ενώ οι χώρες του τρίτου κόσμου παρουσιάζονται επιφανειακά και προκατελειμμένα. Οι άλλοι λαοί είτε εμφανίζονται ως συνεργοί στην προσπάθεια κατασκευής ενός διακριτού αμερικανικού εθνικού εαυτού ή εμφανίζονται ως κατώτεροι από τον αμερικανικό εθνικό εαυτό. Επίσης, απουσιάζουν οι πολιτισμικές συνέπειες της μακρόχρονης κοινής ζωής και ιστορίας με άλλους λαούς και έθνη που διαβιούν στην αμερικανική ήπειρο.

Αναφορικά με τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας παρατηρήθηκε ότι δίνεται έμφαση στην πολιτική και πολεμική ιστορία και αγνοείται, σχεδόν εξ' ολοκλήρου, η παρουσίαση της ζωής των καθημερινών ανθρώπων. Οι Αμερικανοί μαθητές μαθαίνουν για τους άλλους λαούς μέσω εχθροπραξιών, συρράξεων και συγκρούσεων και όχι μέσω ειρηνικών καταστάσεων (Ιβρίντελη, 2002:485-499).

Επιπλέον, σε έρευνα που διεξάχθηκε στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας του δημοτικού σχολείου στη Βενεζουέλα, αποκαλύφθηκε ότι αυτά παρουσιάζουν τη Βενεζουέλα ως μια ομοιογενή λευκή κοινωνία, εξαιτίας της ιδεολογίας της λευκής κοινωνίας, που είναι πολύ καλά «εγκατεστημένη» ως απόρροια του αποικιοκρατισμού, που παρουσιάζει τους μαύρους να έχουν αρνητικά χαρακτηριστικά και τους λευκούς να έχουν θετικά. Αυτά τα πρότυπα ρατσιστικού και εθνικιστικού διαχωρισμού προωθούν μια κοινωνική ιεραρχία, με διαφορετικές ομάδες να έχουν διαφορετικό επίπεδο κοινωνικής εικόνας, δύναμης, εκπαίδευσης, νόμιμων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (Albornoz, 1992:181).

Η έρευνα των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας στην Ελλάδα

Στον ελλαδικό χώρο η ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1970, στη μεταπολιτευτική περίοδο. Η Μεταπολίτευση επέτρεψε τη εισροή νέων παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών αντιλήψεων που βοήθησαν στην ανάπτυξη της εκπαιδευτικής έρευνας και τη σταδιακή αλλαγή όλων των σχολικών εγχειριδίων με τη συγγραφή καινούργιων. Ενώ τα σχολικά εγχειρίδια της προγενέστερης μεταπολιτευτικής περιόδου καλλιεργούσαν ένα πνεύμα εθνικιστικό παρουσιάζοντας τους γειτονικούς λαούς ως εχθρικούς και αντιπαθητικούς, τα νέα εγχειρίδια διακρίνονταν από μια σύγχρονη παιδαγωγική αντίληψη χωρίς να περιέχουν στοιχεία φανατισμού. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν μεροληπτικές κρίσεις ή ότι το έθνος δεν βρισκόταν στο επίκεντρο της αφήγησης. Πρόκειται ωστόσο για περισσότερο έμμεσες αναφορές, οι οποίες δεν συγκροτούσαν φανατικό λόγο.

Η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας αποκάλυψε ότι στην Ελλάδα εμφανίζονται αρκετές έρευνες, ωστόσο σχετικά πρόσφατες, με σκοπό τη διερεύνηση του κατά πόσο τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας συμβάλλουν στην καλλιέργεια πνεύματος ειρήνης και συνεργασίας με τους άλλους λαούς, ιδιαίτερα τους γειτονικούς. Ενδεικτικά παραθέτουμε κάποιες παρακάτω.

Ο Άχλης (1993) σε μια μελέτη του αναφορικά με τα σχολικά βιβλία της Ιστορίας και την Εκπαίδευση για την Ειρήνη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το πνεύμα στο οποίο ήταν γραμμένα τα παλαιά βιβλία Ιστορίας, μέχρι το 1982, είχε πολεμικό χαρακτήρα. Στο περιεχόμενο τους υπήρχαν ατελείωτοι πόλεμοι, σφαγές, δολοφονίες που εξήραν την πολεμική αρετή και ανδρεία, ενώ απουσίαζαν τα μηνύματα ειρήνης. Η σημασία της συνεργασίας και της ειρηνικής συμβίωσης ανάμεσα στους λαούς και ιδιαίτερα τους γειτονικούς δε φαινόταν πουθενά. Οι γειτονικοί λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, παρουσιάζονταν εχθρικοί, αντιπαθητικοί και κατώτεροι. Η ατμόσφαιρα στις σχέσεις των λαών αυτών ήταν γεμάτη μίσος, καχυποψία και προκατάληψη. Γενικότερα τα σχολικά εγχειρίδια παρουσίαζαν μια ιστορία εθνική και πολιτικοστρατιωτική. Οι αναφορές στα πολιτιστικά επιτεύγματα του ανθρώπου, που θα μπορούσαν να καταδείξουν τη σημασία της συνεργασίας και της ειρήνης στην πρόοδο του πολιτισμού ήταν υποτονικές, ενώ περιορίζονταν στην απαρίθμηση ονομάτων και έργων χωρίς να εντάσσονται οι καλλιτέχνες στην εποχή τους ή να

επιχειρείται κάποια συσχέτιση με τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Σε ότι αφορά τα ιστορικά γεγονότα αυτά περιορίζονταν στη χρονολογική παρουσίαση χωρίς να αναζητούνται οι αιτιώδεις σχέσεις, η λειτουργική σύνδεση και αλληλουχία των γεγονότων, τα βαθύτερα αίτια που κινούν τη δράση των ιστορικών προσώπων και ερμηνεύουν τους πολέμους και τις συγκρούσεις. Συμπεραίνει, τέλος, ότι η Ιστορική μας Παιδεία δε διαπαιδαγωγεί τους μαθητές στο πνεύμα της ειρήνης και της φιλίας, αλλά αντίθετα καλλιεργεί ένα πνεύμα φιλοπολεμικό και αντεκδικητικό (Άχλης, 1993:99-100).

Ο Μπονίδης (1995:15-31) στην έρευνα του με θέμα «Οι άλλοι λαοί στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Γλώσσας και Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου», συμπερασματικά διαπίστωσε ότι τα σχετικά εγχειρίδια δεν είναι απαλλαγμένα από στερεότυπα και εικόνες εχθρού για τους άλλους λαούς, κυρίως για του Τούρκους, ενώ οι ειρηνικές περίοδοι συμβίωσης των Ελλήνων με τους άλλους λαούς και οι μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις απουσίαζαν ή ήταν ελάχιστες. Καταλήγοντας εισηγείται ότι *«στα αναθεωρημένα σχολικά εγχειρίδια όλων των βαλκανικών χωρών θα πρέπει να υπερτονίζονται οι ειρηνικές ιστορικές περίοδοι που είχαν οι λαοί μεταξύ τους, καθώς και στοιχεία πολιτισμού και εικόνες της καθημερινής ζωής των άλλων λαών. Διαφορετικά διαιωνίζεται ένας φαύλος κύκλος που θα εμποδίζει πάντα την αντικειμενική γνώση και συνεκδοχικά την αλληλοκατανόηση των λαών»*.

Σε έρευνα των Διαμαντόπουλου, Κιοσσέ, Νικολάου και Παλάσκα (1995:47-53) με θέμα «Η εικόνα του «άλλου» στα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του Γυμνασίου», διαπιστώθηκε ότι τα σχολικά εγχειρίδια συνεχίζουν να προβάλλουν μια αρνητική γενικά εικόνα για τους Βούλγαρους και τους Τούρκους, καλλιεργώντας κλίμα αντιπάθειας και καχυποψίας, όπως επίσης και ανωτερότητας μας απέναντι σ' αυτούς τους λαούς. Η ιστορία παρουσιάζεται ως ιστορία πολέμων, συγκρούσεων και πολιτικών αποφάσεων. Αγνοείται η επί αιώνες ειρηνική συνύπαρξη και συνεργασία των Ελλήνων με τους Βούλγαρους και τους Τούρκους, ενώ επίσης δεν γίνεται καμία προσπάθεια προσέγγισης και κατανόησης του πολιτισμού των λαών αυτών. Ακόμη, δε γίνεται καμία αναφορά σε βαλκανικούς λαούς, με τους οποίους δεν έχουμε εμπλακεί σε πολέμους ως αντίπαλοι.

Η Πιπερτζή (1995:59-63) εξετάζοντας την εικόνα των Βουλγάρων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του Λυκείου, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι περισσότερες αναφορές στο περιεχόμενο των βιβλίων είναι αρνητικές για τους Βούλγαρους, ενώ οι πιο πολλές στιγμές στην ιστορία Βουλγάρων – Ελλήνων είναι στιγμές συγκρούσεων

και πολέμων μεταξύ τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στον πολιτιστικό τομέα, οι αναφορές είναι θετικές, όπου πηγάζουν όμως από την ελληνική επίδραση στους Βούλγαρους.

Το 1996 οι Φλουρής και Καλογιαννάκη σε έρευνα τους με θέμα «Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση - η περίπτωση των βαλκανικών λαών και Τούρκων στα ελληνικά σχολικά βιβλία», διαπίστωσαν ότι τα σχολικά εγχειρίδια δημοτικού και γυμνασίου, ιδιαίτερα αυτά της Ιστορίας, καλλιεργούν τον εθνοκεντρισμό, με αρνητικές αναφορές στους άλλους λαούς που προκαλούν αρνητικά συναισθήματα, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το πνεύμα του Ν.1566/85, ο οποίος προωθεί την καλλιέργεια πνεύματος φιλίας και συνεργασίας ανάμεσα στους λαούς (Φλουρής-Καλόγιαννάκη, 1996:224).

Το 1997 η Φραγκουδάκη σε μελέτη της με θέμα ««Απόγονοι» Ελλήνων «από τη μυκηναϊκή εποχή»: η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας», διαπίστωσε ότι τα κείμενα στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας είναι κείμενα σύγχρονα με πολέμους, επαναστάσεις και κατοχές και περιέχουν έντονη συναισθηματική φόρτιση, ηρωισμό και θυσίες, πόνο και καταστροφές. Επισημαίνει επίσης ότι το μάθημα της ιστορίας καλλιεργεί το «γνήσιο πατριωτικό φρόνημα» χωρίς να προάγει την ιστορική εθνική συνείδηση αλλά και την κρίση των μαθητών, εμποδίζοντας τους έτσι να δουν θετικά τις ομοιότητες και τις διαφορές με του άλλους λαούς και να αναγνωρίσουν ως θετικό κοινωνικό φαινόμενο τις αλληλεπιδράσεις (Φραγκουδάκη, 1997:394-400).

Η Ιβρίντελη (1998:161-177) σε έρευνα της εξετάζοντας τον «κόσμο» στο αναλυτικό πρόγραμμα, τα σχολικά εγχειρίδια του μαθητή και του δασκάλου στο ελληνικό δημοτικό σχολείο, διαπίστωσε ότι δεν είναι απαλλαγμένα από τα στερεότυπα και τις εικόνες εχθρού για τους άλλους λαούς, ενώ ταυτόχρονα καλλιεργούν την υποταγή στην εξουσία, και κατά συνέπεια την επιθετικότητα. Ακόμη, απουσιάζουν οι πολιτισμικές συνέπειες της μακρόχρονης κοινής ζωής και ιστορίας με άλλους λαούς και άλλα έθνη. Οι άλλοι πολιτισμοί παρουσιάζονται ως λιγότερο σημαντικοί από τον αντίστοιχο ελληνικό.

Σε μεταγενέστερη της έρευνα (2002), η ίδια ερευνήτρια εξετάζοντας τον «άλλο» ως λόγο και ως εικόνα στα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια των κοινωνικών σπουδών του ελληνικού δημοτικού σχολείου, διαπίστωσε ότι αυτά στην πλειοψηφία τους διαπνέονται από εθνικιστικά μηνύματα, αφού οι περισσότερες αναφορές στις άλλες χώρες είναι αρνητικές. Τα σχολικά εγχειρίδια είναι σε μεγάλο βαθμό εθνοκεντρικά και χαρακτηρίζονται από ένα ευρωκεντρισμό που αξιολογεί τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως ανώτερο από τους άλλους πολιτισμούς. Αναφορικά με τα

σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, διαπίστωσε ότι παραμένουν στενά εθνοκεντρικά, καθώς εστιάζουν την προσοχή τους στην ένδοξη πορεία του ελληνικού κράτους και αποδίδουν εξέχουσα σημασία σε γεγονότα, προσωπικότητες, ανακαλύψεις και επιτεύγματα που αποτελούν προϊόντα του ελληνικού πολιτισμού. Προβάλλουν στο μεγαλύτερο ποσοστό πολεμικά γεγονότα και οι μαθητές μαθαίνουν για τους άλλους λαούς όχι μέσω ειρηνικών καταστάσεων. Επιπλέον, απουσιάζουν οι πολιτισμικές συνέπειες της μακρόχρονης κοινής ζωής και ιστορίας με άλλους λαούς και άλλα έθνη. Οι άλλοι λαοί παρουσιάζονται στη διάρκεια των αιώνων είτε να απειλούν τον εθνικό εαυτό είτε να μην έχουν καμία σχέση μαζί του (Ιβρίντελη, 2002:467-485).

Η Βούρη (2000:135-142) σε έρευνα της που εξετάζει τον τρόπο παρουσίασης της αρχαιότητας στα βαλκανικά εγχειρίδια Ιστορίας, διαπίστωσε ότι στο περιεχόμενο των νέων σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας καθρεφτίζεται ο εθνοκεντρικός προσανατολισμός. Επισημαίνει ότι η μονοδιάστατη παρουσίαση της αρχαίας Ιστορίας αναπαράγει το διαχωρισμό και τη διάκριση των αρχαίων πολιτισμών.

Οι Ξωχέλλης, Καψάλης, Ανδρέου, Ισχυρλιάδου, Λουκίδου, Μπονίδης και Χατζησαββίδης (2000:67-100) σε έρευνα τους με θέμα «Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας των βαλκανικών χωρών», διαπίστωσαν ότι στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: α) ο αριθμός αναφορών στους Βαλκανικούς λαούς είναι πολύ υψηλός, β) στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι αναφορές είναι ουδέτερες, γ) η εικόνα των Τούρκων και των Βουλγάρων είναι συχνά αρνητικά χρωματισμένη, δ) ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται κυρίως στα πολεμικά γεγονότα και στην εξωτερική πολιτική και ε) οι αναφορές σε ειρηνικές περιόδους συμβίωσης των Ελλήνων με τους γειτονικούς λαούς, στις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις καθώς και στα κοινά πολιτισμικά στοιχεία τα οποία δημιουργήθηκαν και λειτουργούν ως αποτέλεσμα μιας μακράς περιόδου συνύπαρξης των βαλκανικών λαών απουσιάζουν ή είναι ελάχιστες.

Όπως διαπίστωσαν οι Φλουρής και Ιβρίντελη (2000:231-262) σε έρευνα με θέμα «Η εικόνα των βαλκάνιων γειτόνων μας στο αναλυτικό πρόγραμμα, στα σχολικά εγχειρίδια και στα βιβλία δασκάλου του ελληνικού δημοτικού σχολείου», αναφορικά με τα εγχειρίδια της ιστορίας, το μεγαλύτερο ποσοστό των αναφορών για τους Βαλκανικούς λαούς εντοπίζεται σε πράξεις βίας, συγκρούσεων και πολέμων. Διαπιστώθηκε επίσης ότι οι Έλληνες μαθητές έρχονται σε επαφή με τους άλλους λαούς και μαθαίνουν γι' αυτούς όχι μέσω ειρηνικών καταστάσεων αλλά μέσω εχθροπραξιών, συρράξεων και συγκρούσεων, γεγονός που αντίκειται με τα όσα αναγράφονταν στην αρχή των βιβλίων του δασκάλου κάθε τάξης.

Σε έρευνα του Κουλλάπη με θέμα «Η εικόνα των Βουλγάρων και των Τούρκων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της περιόδου 1950-1990» κατά την οποία εξετάστηκαν εγχειρίδια της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης δημοτικού, διαπιστώθηκε ότι η βυζαντινή ιστορία παρουσιάζεται σε όλα τα ελληνικά εγχειρίδια σαν ένας ατελείωτος αμυντικός πόλεμος ανάμεσα στο «πολιτισμένο» Βυζάντιο και τους «βάρβαρους» ή «απολίτιστους» λαούς με τους οποίους οι Βυζαντινοί ήρθαν σε επαφή. Οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι εκλαμβάνονται ως οι τελικοί καταστροφείς του βυζαντινού πολιτισμού (Κουλλάπη, 2000:361-374).

Τέλος, σε μια πιο πρόσφατη έρευνά της η Ιβρίντελη (2009), εξετάζοντας την εικόνα των Μεσογειακών λαών στα νέα διαθεματικά σχολικά εγχειρίδια του ελληνικού δημοτικού σχολείου, διαπίστωσε ότι τα νέα διαθεματικά εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου εξακολουθούν να παραμένουν, αν και σε μικρότερο βαθμό από τα προγενέστερα, εθνοκεντρικά και ευρωκεντρικά. Η βασική διαφοροποίησή τους από τα αντίστοιχα προγενέστερων χρονικών περιόδων είναι ότι πλέον η πλειοψηφία των σχετικών αναφορών είναι ουδέτερες, ακολουθούν οι αρνητικές και στην τελευταία θέση βρίσκονται οι θετικές. Επιπλέον, παρατηρήθηκε οι Μεσογειακοί λαοί παρουσιάζονται, κυρίως, μέσω συγκρούσεων και πολέμων, ενώ οι αναφορές στον πολιτισμό και στην προσφορά τους στην παγκόσμια κληρονομιά είναι λιγότερες. Σ' αυτό, το μάθημα της Ιστορίας συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών (Ιβρίντελη, 2009:12-16).

Συμπερασματικά θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι όλες οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών για τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας που παρουσιάστηκαν μέσα από την ελληνική βιβλιογραφική επισκόπηση, παρουσιάζουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: τα παλιά σχολικά βιβλία της ιστορίας του Δημοτικού σχολείου ήταν αντίθετα ως προς το πνεύμα ειρήνης που πρέπει να προωθείται ανάμεσα στους λαούς, ενώ στο περιεχόμενο τους πρόβαλλαν περισσότερο τη σύγκρουση, τον πόλεμο και τις στερεοτυπικές αντιλήψεις έναντι των άλλων λαών.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν ένα από τους βασικότερους συντελεστές του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Η συμβολή τους είναι καθοριστικής σημασίας στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών αφού έχει διαπιστωθεί ότι μπορούν να επηρεάσουν τις αντιλήψεις, τις απόψεις και τη συμπεριφορά του ατόμου. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που πολλοί ερευνητές επιλέγουν ως αντικείμενο έρευνας τους τα σχολικά εγχειρίδια.

Κατά συνέπεια η εξέταση του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων, αναφορικά με το ζήτημα της προώθησης του φιλειρηνικού πνεύματος μέσα από αυτά, αποτελεί χρήσιμη γνώση, προκειμένου να διαπιστωθεί η υλοποίηση ή όχι του παραπάνω στόχου. Κατανοώντας τη σημασία των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας, όσον αφορά τη διάπλαση της προσωπικότητας των μαθητών αλλά και του κινδύνου που εγκυμονούν για τη μη καλλιέργεια φιλειρηνικών διαθέσεων, επιδιώκεται στην προτεινόμενη εργασία η μελέτη του περιεχομένου του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε΄ Δημοτικού ως προς τη δυνατότητά του για αγωγή των μαθητών στο πλαίσιο του πνεύματος της αγωγής για την ειρήνη. Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να σημειωθεί ότι λόγω της πρόσφατης εισαγωγής των βιβλίων της Ιστορίας στο Δημοτικό Σχολείο, μέχρι στιγμής δεν έχουν δημοσιευθεί σχετικές έρευνες στον ελληνικό χώρο. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την ανάγκη για τη διεξαγωγή της ερευνητικής μας προσπάθειας προκειμένου να εμπλουτιστεί με ερευνητικά δεδομένα η σχετική συζήτηση.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το μεγαλύτερο μέρος του διδακτικού χρόνου διατίθεται στη διδασκαλία με τα διδακτικά εγχειρίδια (βλ. Φλουρής, 2000:167), θα επιχειρήσουμε τη λεπτομερή εξέταση του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε΄ τάξης του ελληνικού δημοτικού σχολείου, ώστε να διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο το περιεχόμενο του εγχειριδίου καλλιεργεί φιλοπόλεμες διαθέσεις και προκαταλήψεις εναντίον των άλλων λαών. Αυτό θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό αφού ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι διάφοροι λαοί στα σχολικά εγχειρίδια συμβάλλει στη δημιουργία των στάσεων των μαθητών απέναντι σ' αυτούς.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σημαντικό να διευκρινίσουμε ότι σκοπός της έρευνας δεν είναι να γνωματεύσουμε την καταλληλότητα ή μη του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε΄ Δημοτικού, αφού κάτι τέτοιο θα ήταν υπερβολικό.

Βασικό κριτήριο της επιλογής του θέματος αυτού είναι το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια στο ελληνικό σχολείο έχουν εισαχθεί νέοι θεσμοί και υλοποιούνται καινοτόμα προγράμματα, όπως το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), το οποίο αποτελεί εκπαιδευτική καινοτομία των τελευταίων ετών. Ταυτόχρονα εισήχθησαν νέα σχολικά εγχειρίδια με στόχο την υιοθέτηση καινούργιας ή τουλάχιστον διαφορετικής παιδαγωγικής και διδακτικής φιλοσοφίας που αυτά συνεπάγονται. Στο πλαίσιο του ΔΕΠΠΣ επιδιώκεται, μεταξύ άλλων, η καλλιέργεια αξιών όπως της εθνικής συνείδησης, της διεθνούς ειρήνης, της ασφάλειας, της συνεργασίας, της θρησκευτικής συνείδησης, των δικαιωμάτων του ανθρώπου, του φυσικού περιβάλλοντος, της ελευθερίας. Διακρίνεται έτσι η πρόθεση του ΥΠΕΠΘ να υλοποιήσει το στόχο του για ουσιαστική αλλαγή στα Α.Π. των σχολικών μαθημάτων (<http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>).

Στα πλαίσια, λοιπόν, της νέας εκπαιδευτικής φιλοσοφίας της χώρας μας, η παρούσα έρευνα θα συμβάλει στη διασαφήνιση των παρακάτω ερωτημάτων:

- Γίνονται αναφορές σε άλλους λαούς;
- Αναφέρονται στοιχεία του πολιτισμού και εικόνες της καθημερινής ζωής των άλλων λαών;
- Υπάρχουν αναφορές στις καθημερινές σχέσεις των διαφόρων λαών μεταξύ τους;
- Παρουσιάζονται εικόνες από προσπάθειες για τη διατήρηση της ειρήνης των λαών μεταξύ τους;
- Τι είδους είναι οι αναφορές αυτές;
- Σε ποιο βαθμό όλα τα παραπάνω εναρμονίζονται με τη σκοποθεσία του μαθήματος της Ιστορίας;

Μέθοδος ανάλυσης

Για την εξέταση των στόχων της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου, γιατί το προς διερεύνηση θέμα παρουσιάζεται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, με αποτέλεσμα να μην καθίσταται δυνατή η χρήση άλλης μεθόδου.

Σύμφωνα με τον Berelson η ανάλυση περιεχομένου είναι *«μια τεχνική έρευνας, που χρησιμοποιείται, για να επιτευχθεί η αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του δηλωμένου περιεχομένου της γραπτής και προφορικής επικοινωνίας, με τελικό σκοπό την ερμηνεία του»* (Berelson, 1952:18).

Για τον Holsti η ανάλυση περιεχομένου *«είναι μια τεχνική έρευνας για την εξαγωγή συμπερασμάτων, με τον αντικειμενικό και συστηματικό προσδιορισμό συγκεκριμένων χαρακτηριστικών των μηνυμάτων»* (Holsti, 1969:14).

Η Φραγκουδάκη (1979:11) αναφέρει ότι η ανάλυση περιεχομένου είναι μια μέθοδος που αντιμετωπίζει ένα κείμενο οποιασδήποτε μορφής σαν αντικείμενο θεματικής μελέτης. Θέτει στο κείμενο ερωτήματα με σκοπό την ποσοτική ταξινόμηση του περιεχομένου σ' ένα σύστημα κατηγοριών, που σχεδιάστηκαν για να δώσουν στοιχεία σχετικά με ειδικές υποθέσεις που αφορούν το περιεχόμενο του κειμένου.

Η ανάλυση περιεχομένου, δηλαδή, αποσκοπεί στη μετατροπή του ποιοτικού υλικού σε ποσοτικό και μετρήσιμο.

Η διαδικασία που ακολουθείται για την εφαρμογή της μεθόδου ανάλυσης περιεχομένου, διακρίνεται σε τέσσερα στάδια:

α) **Καθορίζεται το θέμα** και αναζητούνται οι πηγές ανάλυσης. Αν δεν μπορούν να μελετηθούν όλες οι πηγές σχεδιάζεται αντιπροσωπευτικό δείγμα.

β) Γίνεται **αποδελτίωση του υλικού**. Για το σκοπό αυτό απαιτείται ο καθορισμός της μονάδας ανάλυσης, δηλαδή του συγκεκριμένου τμήματος του περιεχομένου στο οποίο καταγράφεται η εμφάνιση ενός στοιχείου, που τοποθετείται σε μια δοσμένη κατηγορία. Έτσι, η μονάδα ανάλυσης αποτελεί το βασικό κριτήριο για την αποδελτίωση του υλικού, πριν την ταξινόμηση του σε κατηγορίες. Ως μονάδες ανάλυσης χρησιμοποιούνται η λέξη, η πρόταση, η παράγραφος, το άρθρο και το θέμα.

γ) Ακολουθεί η **ταξινόμηση του υλικού** σε κατηγορίες ανάλυσης, ώστε να ακολουθήσει η συστηματική περιγραφή του. Ο ορισμός και η εκλογή των

κατηγοριών ανάλυσης, είναι κεντρικό πρόβλημα σε κάθε έρευνα ανάλυσης περιεχομένου, αφού η μέθοδος στηρίζεται στη σωστή, κατάλληλη και ειδικά προσαρμοσμένη στο πρόβλημα επιλογή κατηγοριών.

Ο Berelson διακρίνει δυο κατηγορίες ανάλυσης στην έρευνα ανάλυσης περιεχομένου που διερευνούν το τι λέγεται στο περιεχόμενο και στο πώς λέγεται στο περιεχόμενο.

Ωστόσο η ανάλυση περιεχομένου, λόγω των πολλαπλών και διαφορετικών σχημάτων επικοινωνίας, δεν δίνει τυποποιημένες και σταθερές κατηγορίες ανάλυσης. Αυτό συχνά δημιουργεί προβλήματα στην έρευνα για την κατασκευή κατάλληλων κατηγοριών. Πάντως για την έρευνα της ανάλυσης περιεχομένου οι κατηγορίες ανάλυσης πρέπει να είναι προκαθορισμένες, εξαντλητικές, ώστε κάθε σημείωμα σχετικό με τη μελέτη να ταξινομείται, και αποκλειστικές, ώστε κάθε σημείωμα να τοποθετείται μόνο μια φορά σε ένα τμήμα κατηγορίας.

δ) Μετά την ταξινόμηση του υλικού ακολουθεί **συστηματική περιγραφή**, ποσοτική και ποιοτική περιγραφή και σχολιασμός του περιεχομένου (Άχλης, ό.π.: 21-22).

Στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, ως μονάδα μέτρησης χρησιμοποιήθηκε η παράγραφος.

Η μελέτη ακολούθησε την εξής διαδικασία:

Δημιουργήθηκε ένα σύστημα κατηγοριών, βάση του οποίου έγινε η κατάταξη των σχετικών αναφορών που υπήρχαν στο βιβλίο της Ιστορίας. Η δημιουργία του συστήματος των κατηγοριών έγινε μετά από προκαταρκτική ανάλυση αντιπροσωπευτικών ενοτήτων από το σχολικό εγχειρίδιο του μαθητή.

Στο σύστημα κατηγοριών συμπεριλήφθηκαν 4 κύριες κατηγορίες:

- 1) Στοιχεία πολιτισμού: στην κατηγορία αυτή καταγράφηκαν στοιχεία που αφορούσαν τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμα, την παιδεία και τις τέχνες και επιτεύγματα κάθε λαού ξεχωριστά.
- 2) Σχέσεις με άλλα έθνη: η κατηγορία αυτή χωρίστηκε σε δύο υποκατηγορίες:
  - α) Εσωτερική πολιτική: σε αυτήν καταγράφηκαν στοιχεία που αναφέρονταν στη διοίκηση, νομοθεσία και φορολογία και
  - β) Εξωτερική πολιτική: σε αυτήν καταγράφηκαν στοιχεία που αναφέρονταν στις προσπάθειες ειρήνης, συνεργασίας, διπλωματικές σχέσεις και επεκτατικές βλέψεις για κάθε λαό σε σχέση με άλλους λαούς.

- 3) Εικόνες καθημερινής ζωής: στην κατηγορία αυτή καταγράφηκαν στοιχεία που αναφέρονταν στις καθημερινές δραστηριότητες και τον τρόπο ζωής κάθε λαού.
- 4) Πολεμικές διαθέσεις – βία – συγκρούσεις: στην κατηγορία αυτή καταγράφηκαν στοιχεία που αναφέρονταν σε γεγονότα πολεμικά ή βίας στα οποία συμμετείχε ο κάθε λαός.

Ακολούθησε η υπογράμμιση και αποδελτίωση όλων των σχετικών αναφορών που υπήρχαν στα σχολικά εγχειρίδια. Οι αναφορές καταγραφήκαν στους σχετικούς πίνακες κατηγοριών για κάθε αναφερόμενο λαό ξεχωριστά. Οι αναφορές διακρίθηκαν σε θετικές, ουδέτερες και αρνητικές, όπως τις προτείνει ο Berelson (ό.π.:150-151).

Αξίζει να επισημανθεί σχετικά με τις αναφορές ότι:

- Θετικές θεωρήθηκαν οι πληροφορίες που προωθούν φιλειρηνικές, ανθρωπιστικές, αντιρατσιστικές αντιλήψεις και ενέργειες και συμπεριφορές που περιγράφονται με θετική σημασία.
- Αρνητικές θεωρήθηκαν οι πληροφορίες που προωθούν φιλοπόλεμες, ρατσιστικές, σοβινιστικές αντιλήψεις καθώς και ενέργειες και συμπεριφορές με βίαια και επιθετικά συναισθήματα.
- Ουδέτερες θεωρήθηκαν οι πληροφορίες με ουδέτερο περιγραφικό χαρακτήρα.
- Κάθε άσκηση που υπήρχε στο σχολικό εγχειρίδιο που εξετάστηκε θεωρήθηκε ως ξεχωριστή παράγραφος.
- Ξεχωριστή παράγραφος θεωρήθηκε κάθε πρόταση που ήταν διαβαθμισμένη στη μορφή της κουκκίδας.
- Τέλος, αναφορικά με τις εικόνες που εμπεριέχονται στο εγχειρίδιο, η κατάταξη τους σε θετικές, ουδέτερες, αρνητικές, έγινε λαμβάνοντας υπόψη τη λεζάντα που συνόδευε την κάθε εικόνα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ακολουθώντας τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας, στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε, αναλύουμε και ερμηνεύουμε τα δεδομένα της έρευνάς μας. Στην ανάλυσή μας χρησιμοποιούμε ποσοτικά καθώς και ποιοτικά στοιχεία, ώστε ο αναγνώστης να είναι σε θέση να ελέγξει ο ίδιος την ποιότητα των συμπερασμάτων που προκύπτουν.

1. ΚΕΙΜΕΝΑ

Μέσα από την ανάλυση περιεχομένου αποδείχθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών στα κείμενα των εγχειριδίων αναφέρεται στους Ρωμαίους. Το σύνολο των αναφορών που υπάρχουν στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας για τους Ρωμαίους είναι 7,92%. Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στις κατηγορίες «πολιτισμός» και «σχέσεις με άλλα έθνη» σε ποσοστό αναφορών 2,75% και ακολουθεί η κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» σε ποσοστό αναφορών 1,29%. Τέλος, το μικρότερο ποσοστό αναφορών (1,13%) παρουσιάζεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (βλ. πίνακα 1).

Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών για τους Ρωμαίους εντάσσεται στην κατηγορία «πολιτισμός», οι οποίες στο μεγαλύτερο τους ποσοστό έχουν θετικό και ουδέτερο χαρακτήρα. Τα στοιχεία όμως αυτά που αναφέρονται στον πολιτισμό των Ρωμαίων πηγάζουν από την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού στους Ρωμαίους. Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στον θαυμασμό των Ρωμαίων για τον ελληνικό πολιτισμό και το σεβασμό που επέδειξαν σ' αυτόν. *«Οι Ρωμαίοι γοητεύτηκαν από τους ωραίους ναούς, τα αγάλματα των θεών και των ηρώων, τα θέατρα και τα στάδια τους, τις τοπικές και πανελλήνιες γιορτές τους και θαύμασαν την πρόοδο τους στα γράμματα και τις τέχνες»* (σ.12). Βάση του ελληνικού πολιτισμού, της ελληνικής γλώσσας *«καλλιεργούν τη δική τους γλώσσα, τη λατινική. Το λατινικό αλφάβητο βασίζεται στο ελληνικό»* (σ.12).

Στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» οι Ρωμαίοι, στις πλείστες περιπτώσεις, παρουσιάζονται με θετικό χρωματισμό στις σχέσεις τους με τους Έλληνες.

Φανερόνεται αρκετές φιλικές συμπεριφορές των Ρωμαίων απέναντι στους Έλληνες. Οι Ρωμαίοι γνωρίζοντας τον πολιτισμό των Ελλήνων, τους σεβάστηκαν και *«άλλαξαν την αρχική τους σκληρή στάση»* (σ.12) και συνεργάστηκαν μεταξύ τους. Στην υποκατηγορία «προσπάθειες ειρήνης» υπάρχει μια αναφορά με θετικό χαρακτήρα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η όποια προσπάθεια των Ρωμαίων για διατήρηση της ειρήνης γίνεται μέσω ετοιμοπόλεμου στρατού. *«Οργάνωσαν πειθαρχημένο στρατό, για τη φύλαξη των συνόρων και τη διατήρηση τάξης και ειρήνης στην αυτοκρατορία»* (σ.15).

Ωστόσο, οι Ρωμαίοι σε αρκετές περιπτώσεις εκδηλώνουν μια σκληρή συμπεριφορά απέναντι στον ελληνικό λαό και τους άλλους λαούς, μη σεβόμενοι τα ανθρώπινα δικαιώματα. *«Στο πρώτο διάστημα της κατοχής της χώρας, εφάρμοσαν ιδιαίτερα σκληρά μέτρα για τη διοίκηση της»* (σ.10). *«Πρώτη φροντίδα των Ρωμαίων ήταν να κρατήσουν τους Έλληνες διχασμένους και να τους εμποδίσουν να συνεργαστούν μεταξύ τους. Γι' αυτό, αμέσως μετά την κατάκτηση, κατήργησαν τα δημοκρατικά πολιτεύματα και τις συμμαχίες των ηττημένων πόλεων. Εφάρμοσαν για τη διακυβέρνηση τους το «διαίρει και βασίλευε». «Επέβαλαν βαρύτατους φόρους, απόπλισαν και αιχμαλώτισαν τους κατοίκους». «Οι πληθυσμοί ένιωθαν ανασφαλείς και φοβισμένοι»* (σ.10). *«Κυβερνούν τις κατακτημένες χώρες με αυστηρούς νόμους»* (σ.14). Η πολιτική των Ρωμαίων παρουσιάζεται επεκτατική και αλαζονική. *«Οι Ρωμαίοι δεν υπέταξαν μόνο κάποια μέρη, αλλά ολόκληρη την οικουμένη. Απλώνονται σε μια έκταση, που ξεπερνά όλα τα κράτη και έτσι δεν φοβούνται κάποιο μελλοντικό ανταγωνισμό»* (σ.14). *«Χιλιάδες αιχμάλωτοι Έλληνες και ανεκτίμητα έργα τέχνης μεταφέρθηκαν στη Ρώμη, για να επιδειχθούν στους θριάμβους των νικητών στρατηγών»* (σ.11).

Περνώντας στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» αναφέρονται αρκετά στοιχεία για τον τρόπο οργάνωσης της καθημερινής ζωής των Ρωμαίων, τα οποία στο μεγαλύτερο μέρος παρουσιάζονται με ουδέτερο χρωματισμό. Έμφαση δίνεται στην περιγραφή των κτιρίων, των ασχολιών και των θεαμάτων του ρωμαϊκού κόσμου.

Το μικρότερο ποσοστό αναφορών για τους Ρωμαίους εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», όλες με αρνητικό χαρακτήρα. Οι Ρωμαίοι περιγράφονται σε αρκετές περιπτώσεις άγριοι. Η αγριότητα τους εκδηλώνεται με κάποιες βίαιες ενέργειες κατά του ελληνικού λαού την περίοδο της κατάκτησης και διοίκησης της Ελλάδας. Τέτοια παραδείγματα συμπεριφοράς είναι:

- *«Σε όσες πόλεις αντιστάθηκαν, φέρθηκαν ανελέητα»* (σ.10).

- *«Ο Ρωμαϊκός στρατός κατέπνιγε τις εξεγέρσεις και τιμωρούσε σκληρά αυτούς που θεωρούσε πρωταίτιους» (σ.11).*

Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών στα κείμενα του εγχειριδίου αναφέρεται στους Τούρκους. Το σύνολο των αναφορών που υπάρχουν στο περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας για τους Τούρκους είναι 5,82%. Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (4,37%). Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών έχει η κατηγορία «πολιτισμός» (0,81%). Ακολουθεί η κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» σε ποσοστό αναφορών 0,64%. Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 2).

Παρατηρήθηκε ότι από ποσοτικής άποψης στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» προβάλλονται ιδιαίτερα οι Τούρκοι κατά την περίοδο της πολιορκίας και άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Δίνεται έμφαση στον τρόπο που οργάνωσαν τις πολεμικές τους επιχειρήσεις, καθώς και στην σκληρή, βίαιη συμπεριφορά (ληηλασίες, καταστροφές, παιδομάζωμα) με την οποία αντιμετώπισαν τους Έλληνες κατά τη πολιορκία και την άλωση, προσδίδοντας μια αρνητική εικόνα στην παρουσίαση τους. Τέτοια παραδείγματα συμπεριφοράς είναι:

- *«Όσοι χριστιανοί προσκυνητές τόλμησαν να επισκεφθούν τους αγίους τόπους συνελήφθησαν, ληστεύτηκαν και βασανίστηκαν» (σ. 91).*
- *«Λίγο αργότερα ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ, πολιορκήσε στενά την Κωνσταντινούπολη» (σ.101).*
- *«Ο Μουράτ κυρίευσε τη Θεσσαλονίκη και έφτασε λεηλατώντας ως τον Ισθμό της Κορίνθου» (σ.102).*
- *«Ο Μωάμεθ πήρε νέα μέτρα πιο σκληρά για την πολιορκία και την άλωση της Πόλης» (σ.108).*
- *«Μια μεγάλη ομάδα γενιτσάρων χτύπησε πίσώπλατα τους υπερασπιστές» (σ.108).*

Αναφορικά με τον πολιτισμό των Τούρκων, τα στοιχεία που δίνονται στα κείμενα είναι ελάχιστα και τα περισσότερα από αυτά έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Καμία αναφορά με θετικό χρωματισμό δεν υπάρχει. Οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται *«σκληροί πολεμιστές και φανατικοί μουσουλμάνοι» (σ.101)*. Ο θρησκευτικός τους φανατισμός εξηγεί και τη πολιτική του εξισλαμισμού, με τη μέθοδο του

παιδομαζώματος όπου «έπαιρναν, από μικρή ηλικία, τα δυνατά αρσενικά παιδιά των χριστιανών, τα έκαναν μουσουλμάνους, τα φανάτιζαν και τα εκπαίδευαν σε ειδικά στρατόπεδα στη τέχνη του πολέμου. Από αυτή τη βίαιη στρατολόγηση δημιουργούσαν τα τάγματα των γενιτσάρων, που φημίζονταν για τη μαχητικότητα και τη σκληρότητα τους κατά των αντιπάλων τους» (σ.102). Η θρησκεία για τους Τούρκους αποτελεί τον υπέρτατο νόμο που καθοδηγεί κάθε τους ενέργεια. «Σύμφωνα με εντολή του προφήτη, οι Μουσουλμάνοι έπρεπε, πριν αρχίσουν επίθεση, να ειδοποιήσουν τους αντιπάλους αν θέλουν να παραδοθούν, γιατί αλλιώς θα έσφαζαν και θα σκότωναν ανθρώπους και θα χαλούσαν εκκλησίες και σπίτια» (σ.108).

Περνώντας στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη», εδώ και πάλι τα στοιχεία που δίνονται στα κείμενα είναι ελάχιστα με θετικό και αρνητικό χαρακτήρα. Οι Τούρκοι αναφέρονται κυρίως μέσα από τις σχέσεις τους με τον ελληνικό λαό. Πουθενά δε φαίνεται να υπάρχει κάτι κοινό ή κάποια σχέση συνεργασίας που να τους συνδέει με τους Έλληνες. Αντίθετα υπάρχουν στοιχεία αντιπάθειας προς τους Έλληνες τους οποίους χαρακτηρίζουν «άπιστους» (σ.108, 112). Υπάρχουν μόνο αναφορές στην υποκατηγορία «προσπάθειες ειρήνης», όπου αναφέρονται ίσες ποσοτικά θετικές και αρνητικές αναφορές για τους Τούρκους για συνθήκες ειρήνης με τους Έλληνες. Από αυτές οι Τούρκοι παρουσιάζονται μόνο μια φορά να παίρνουν την πρωτοβουλία για υπογραφή συνθήκης ειρήνης, ενώ στις υπόλοιπες αναφορές τους έγινε πρόταση για υπογραφή συνθήκης ειρήνης, με το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών να έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Οι συνθήκες ειρήνης όμως είναι πρόσκαιρες αφού επανέρχονται οι πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των δύο λαών.

Το επόμενο υψηλότερο ποσοστών αναφορών συγκέντρωσαν οι Άραβες (4,36%), εκ του οποίου το μεγαλύτερο εντάσσεται στις κατηγορίες «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» και «σχέσεις με άλλα έθνη» σε ποσοστό αναφορών 1,78%. Επόμενη κατά σειρά αναφορών κατηγορία είναι ο «πολιτισμός» σε ποσοστό 0,64%. Τέλος, μια μόλις αναφορά (0,16%) υπάρχει για την κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 3).

Για τους Άραβες από ποσοτικής άποψης το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» με το μεγαλύτερο μέρος να έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Οι Άραβες παρουσιάζονται με έντονες πολύχρονες πολεμικές δραστηριότητες στην Ασία, την Αμερική και την Ευρώπη. Απέναντι στους Βυζαντινούς εφάρμοσαν βίαιη και σκληρή συμπεριφορά. «Έκαναν επιδρομές, λεηλατούσαν και κατέστρεφαν τις καλλιέργειες, καταλάμβαναν τις

ακρινές επαρχίες της αυτοκρατορίας και αιχμαλώτιζαν τους κατοίκους τους». «Παραβίαζαν τα σύνορα και πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη από στεριά και θάλασσα» (σ. 53).

Στο μεγαλύτερο τους μέρος οι αναφορές για τους Άραβες στις σχέσεις τους με άλλους λαούς έχουν θετικό χρωματισμό. Τα περισσότερα στοιχεία αναφέρονται στις προσπάθειες ειρήνης και συνεργασίας των Αράβων με άλλα έθνη-κράτη. «Οι Άραβες που εγκαταστάθηκαν στην Ισπανία για πολλά χρόνια επιδόθηκαν σε έργα ειρήνης» (σ. 60). Ανέπτυξαν εμπορικές δραστηριότητες και συνεργασίες με το Βυζάντιο. «Το γειτόνεμα τους με το Βυζάντιο δεν ήταν διαρκής πόλεμος. Ανάμεσα τους υπήρξαν περίοδοι μακράς ειρήνης και συνεργασίας». «Βυζαντινοί δάσκαλοι, ακόμη, δίδαξαν σε αραβικά σχολεία. Τα δύο κράτη αντάλλασσαν συχνά διπλωματικές αντιπροσωπείες» (σ. 60).

Σε σχέση με τον πολιτισμό των Αράβων οι αναφορές στο μεγαλύτερο τους μέρος έχουν θετικό και ουδέτερο χαρακτήρα. Ωστόσο, οι αναφορές αυτές πηγάζουν από την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού και άλλων πολιτισμών. «Οι Άραβες δέχτηκαν την επίδραση τους, τα σεβάστηκαν και πήραν πολλά στοιχεία τους για το δικό τους πολιτισμό» (σ. 60).

Για την καθημερινή ζωή των Αράβων οι αναφορές είναι ελάχιστες και ουδέτερες. Γίνεται μια απλή περιγραφή της νομαδικής τους ζωής και των εμπορικών τους δραστηριοτήτων.

Ακολούθως οι Άβαραι συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών 4,20%, εκ του οποίου το μεγαλύτερο εντάσσεται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» (2,26%). Ακολουθεί το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (1,78%). Ελάχιστο ποσοστό αναφορών έχει η κατηγορία «πολιτισμός» σε ποσοστό 0,16%. Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 4).

Για τους Άβαρους το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών εντάσσεται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη». Οι Άβαροι στις σχέσεις τους με τους άλλους λαούς παρουσιάζονται ισόποσα με θετικό και αρνητικό χρωματισμό. Οι όποιες προσπάθειες συνεργασίας με άλλους λαούς γίνονται για πολεμικούς σκοπούς, ενώ προσπάθειες ειρήνης γίνονται με ανταλλάγματα μετά από πρωτοβουλία των Βυζαντινών. «Οι Πέρσες συνεννοήθηκαν με τους Αβάρους και από κοινού πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη από στεριά και θάλασσα» (σ.56). «Ο Ηράκλειος έκλεισε ειρήνη με τον Χαγάνο, αρχηγό των Αβάρων, προσφέροντας του τα χρήματα που

ζητούσε» (σ.55). Ωστόσο, οι συνθήκες ειρήνης και συνεργασίας των Αβάρων ήταν επιφανειακές αφού συχνά κατέληγαν σε συγκρούσεις. *«Οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να τους αντιμετωπίσουν με στρατό, με χρήματα και με συνθήκες ειρήνης, τις οποίες όμως συχνά οι επιδρομείς παραβίαζαν»* (σ. 54).

Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών για τους Άβαρους εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», με το μεγαλύτερο μέρος από αυτές να έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Οι Άβαροι απέναντι στους Βυζαντινούς εφάρμοσαν βίαιη και σκληρή συμπεριφορά. *«Έκαναν επιδρομές, λεηλατούσαν και κατέστρεφαν τις καλλιέργειες, καταλάμβαναν τις ακρινές επαρχίες της αυτοκρατορίας και αιχμαλώτιζαν τους κατοίκους τους»*. *«Παραβίαζαν τα σύνορα και πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη από στεριά και θάλασσα»* (σ. 53). *«Κατέβηκαν στη Θράκη και τη Μακεδονία και λεηλάτησαν τη Φιλιπούπολη, την Ανδριανούπολη και τη Θεσσαλονίκη»* (σ. 54).

Σε σχέση με τον πολιτισμό των Αβάρων υπάρχει μόλις μια ουδέτερη αναφορά, ενώ

καμία αναφορά δεν υπήρξε στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής».

Στη συνέχεια ακολουθούν οι Σλάβοι σε ποσοστό αναφορών 3,87%. Εδώ το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» (1,62%). Ακολουθεί η κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» σε ποσοστό αναφορών 1,45%. Μικρότερο ποσοστό αναφορών εντάσσεται στην κατηγορία «πολιτισμός» (0,64%). Τέλος, μια αναφορά (0,16%) γίνεται στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 5).

Οι αναφορές για τους Σλάβους στις σχέσεις τους με τα άλλα έθνη στο μεγαλύτερο τους ποσοστό έχουν θετικό χρωματισμό. Οι περισσότερες αναφορές γίνονται στη συνεργασία τους με άλλους λαούς. Κάποιες συνεργασίες τους όμως γίνονται για πολεμικούς σκοπούς. *«Άλλοι από αυτούς όμως, συνεργαζόμενοι με τους Άβαρους, έκαναν επιδρομές στις ίδιες περιοχές φτάνοντας ως τη Θεσσαλονίκη»* (σ.54). Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών επικεντρώνεται στη συνεργασία τους με τους Βυζαντινούς, με τους οποίους διατηρούσαν καλές σχέσεις. *«Πολλοί Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στη νότια Βαλκανική και ενσωματώθηκαν στους βυζαντινούς πληθυσμούς και στο τρόπο ζωής τους»*. *«Σ' αυτούς συχνά οι Βυζαντινοί έδιναν γη για καλλιέργεια και τους χρησιμοποιούσαν ως μισθοφόρους στο στρατό ή ως τεχνίτες στα δημόσια έργα»* (σ. 64). Οι φιλικές σχέσεις των Σλάβων με τους Βυζαντινούς προέκυψαν από τον εκχριστιανισμό τους από τους Βυζαντινούς. *«Το έργο που*

δημιούργησαν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος συνέβαλε στην ανάπτυξη φιλικών δεσμών ανάμεσα στους σλαβικούς λαούς και το Βυζάντιο» (σ. 64).

Για τους Σλάβους το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», που συχνότερα έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Οι Σλάβοι απέναντι στους Βυζαντινούς εφάρμοσαν βίαιη και σκληρή συμπεριφορά. *«Έκαναν επιδρομές, λεηλατούσαν και κατέστρεφαν τις καλλιέργειες, καταλάμβαναν τις ακρινές επαρχίες της αυτοκρατορίας και αιχμαλώτιζαν τους κατοίκους τους». «Παραβίαζαν τα σύνορα και πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη από στεριά και θάλασσα» (σ. 53).*

Σε σχέση με τον πολιτισμό των Σλάβων οι αναφορές κυρίως έχουν θετικό και ουδέτερο χαρακτήρα. Οι Σλάβοι μνημονεύονται για τις ικανότητες τους στις τέχνες. *«Ασχολούνταν με τη γεωργία και ήταν ικανοί τεχνίτες ξυλουργοί. Ιδιαίτερη επίδοση είχαν στην κατασκευή μονόξυλων και άλλων πλωτών μέσων» (σ. 54).*

Για την καθημερινή ζωή των Σλάβων υπάρχει μόλις μια αναφορά, σχετικά με την γεωργική τους ασχολία, με ουδέτερο χαρακτήρα..

Στην επόμενη κατά σειρά θέση σε ποσοστό αναφορών 3,55% κατατάχθηκαν οι Βούλγαροι. Και εδώ το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (1,62%). Ακολουθεί με ποσοστό αναφορών (1,45%) η κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη». Με μικρότερο ποσοστό αναφορών έπεται η κατηγορία «πολιτισμός» (0,48%). Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 6).

Και για τους Βούλγαρους το μεγαλύτερο μέρος των σχετικών αναφορών αφορούν την κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», οι οποίες μάλιστα συντριπτικά στο μεγαλύτερο τους ποσοστό έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Η βίαιη συμπεριφορά συνοδεύει την πολεμική τους δράση. Τέτοια παραδείγματα συμπεριφοράς είναι:

- *«Πέρασαν τον ποταμό λεηλατώντας τις βυζαντινές επαρχίες» (σ.54).*
- *«Λίγα χρόνια αργότερα οι Βούλγαροι επιτέθηκαν ξανά κι έκαναν φοβερές καταστροφές στις ελληνικές περιοχές (σ.66).*
- *«Ακολούθησαν σκληρές και μακροχρόνιες συγκρούσεις ανάμεσα στους δύο στρατούς» (σ.66).*

Οι αναφορές για τους Βούλγαρους στις σχέσεις τους με τους Βυζαντινούς έχουν θετικό και ουδέτερο χρωματισμό. Υπάρχουν στιγμές που οι δύο λαοί έχουν ειρηνικές

σχέσεις. *«Οι Βυζαντινοί υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης μαζί τους, που τους επέτρεπε να μένουν μόνιμα στα εδάφη της αυτοκρατορίας, με την υποχρέωση να εμποδίζουν άλλους λαούς να κάνουν το ίδιο»* (σ.54). Ειρηνικές σχέσεις προκύπτουν επίσης λόγω επιδράσεων του βυζαντινού πολιτισμού στους Βούλγαρους. *«Στα χρόνια που βασιλιάς των Βουλγάρων ήταν ο Βόγορης, οι σχέσεις τους ξανάγιναν ειρηνικές. Το παράδειγμα του ακολούθησαν χιλιάδες ομοεθνείς του. Την ίδια περίοδο πήραν από τους Σλάβους το κυριλλικό αλφάβητο και το χρησιμοποίησαν για την οργάνωση του κράτους, για την εκπαίδευση τους και για τη λειτουργία της εκκλησίας τους. Έτσι ήρθαν πιο κοντά στον τρόπο ζωής και στον πολιτισμό των Βυζαντινών»* (σ.66).

Ωστόσο, οι συνθήκες ειρήνης είναι πρόσκαιρες και καταλήγουν σε συγκρούσεις ανάμεσα στους δύο λαούς αφού προκύπτουν διαφορές, λόγω κυρίως της πολιτικής που εφαρμόζουν οι Βούλγαροι, που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της τον επεκτατισμό. *«Δεν περιορίστηκαν όμως στα εδάφη που όριζε η συνθήκη τους με το Βυζάντιο και σταδιακά προσπάθησαν να προσαρτήσουν στο κράτος που ίδρυσαν όλες τις περιοχές όπου ως τότε κατοικούσαν οι Σλάβοι. Η ενέργεια τους αυτή οδήγησε σε προστριβές και συγκρούσεις με το Βυζάντιο, που κράτησαν περίπου δύο αιώνες»* (σ. 66).

Στην κατηγορία «πολιτισμός» οι αναφορές για τους Βούλγαρους περισσότερο έχουν ουδέτερο χαρακτήρα. Γίνεται μια αναφορά στη γλώσσα και τη θρησκεία που επηρεαστήκαν από το βυζαντινό πολιτισμό, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

Τέλος, εντύπωση κάνει το γεγονός ότι κανένα στοιχείο δεν υπάρχει στα κείμενα που να αναφέρεται στην καθημερινή ζωή των Βουλγάρων.

Οι παραπάνω λαοί που αναφέραμε παρουσιάζονται με μεγαλύτερη συχνότητα αναφορών στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας της Έ τάξης του ελληνικού δημοτικού σχολείου, μιας και αναφέρονται ως οι γειτονικοί λαοί της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στα ίδια κείμενα γίνονται αναφορές και για άλλους λαούς, ωστόσο οι αναφορές για τους λαούς αυτούς είναι ελάχιστες αφού οι επαφές τους με τους Βυζαντινούς ήταν λιγότερες, προφανώς λόγω της μεγάλης εδαφικής απόστασης που τους χωρίζει με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Επειδή όμως οι αναφορές τους, έστω και ελάχιστες, θα βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση των στόχων της έρευνας, θα παραθέσουμε συντόμως σε τι ποσοστό για κάθε κατηγορία παρουσιάστηκαν οι αναφορές για τους λαούς αυτούς.

Οι Πέρσες συγκεντρώνουν ποσοστό αναφορών 2,42%, εκ του οποίου το μεγαλύτερο εντάσσεται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» (1,29%). Ακολουθεί

το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (1,13%). Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στις κατηγορίες «εικόνες καθημερινής ζωής» και «πολιτισμός» (βλ. πίνακα 7).

Οι Πέρσες στις σχέσεις τους με τους άλλους λαούς παρουσιάζονται κατά το πλείστον με θετικό χρωματισμό. Οι περισσότερες αναφορές παρουσιάζονται στις προσπάθειες ειρήνης και συνεργασίας με άλλους λαούς. Κάποιες από αυτές τις προσπάθειες έγιναν για πολεμικούς σκοπούς. *«Οι Πέρσες συνεννοήθηκαν με τους Αβάρους και από κοινού πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη από στεριά και θάλασσα»* (σ.56). Άλλες έγιναν επί ανταμοιβής. *«Ο Ιουστινιανός υπέγραψε συνθήκες ειρήνης με τους γείτονες λαούς στο Δούναβη και με τους Πέρσες στην Ανατολή, δίνοντας τους πολλά χρήματα»* (σ.49). Ωστόσο, οι συνθήκες ειρήνης είναι κάποιες φορές πρόσκαιρες αφού οι Πέρσες *«παραβαίνουν συχνά τις συνθήκες ειρήνης, ζητώντας κάθε φορά περισσότερα χρήματα»* (σ.50).

Η πολιτική των Περσών παρουσιάζεται επεκτατική, η οποία στρέφεται κυρίως κατά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. *«Οργάνωσαν το κράτος τους και προσπάθησαν να ξαναφτιάξουν την παλιά τους αυτοκρατορία. Τα σχέδια τους αυτά τους οδήγησαν σε σκληρές διαμάχες με τους Βυζαντινούς, που κράτησαν διακόσια περίπου χρόνια»* (σ.57). Κάποιες φορές μάλιστα οι Πέρσες παρουσιάζονται αδιάλλακτοι στην επεκτατική τους πολιτική. *«Ο Ηράκλειος προσπάθησε να κλείσει ειρήνη με ένα από τους αντιπάλους. Οι Πέρσες όμως δεν δέχονταν συζήτηση»* (σ.55).

Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών για τους Πέρσες εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», με το μεγαλύτερο μέρος από αυτές να έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Όπως οι Άβαροι και οι Σλάβοι, έτσι και οι Πέρσες απέναντι στους Βυζαντινούς είχαν βίαιη και σκληρή συμπεριφορά. *«Γειτονικοί λαοί, οι Γότθοι στο βορρά και οι Πέρσες στην ανατολή, παραβίαζαν τα σύνορα, λεηλατούσαν τις ακριτικές επαρχίες και έκλειναν τους δρόμους του εμπορίου»* (σ.21). *«Την Ασία όλη κατέστρεψαν οι Πέρσες. Τις πόλεις αιχμαλώτισαν και το στρατό των Ρωμαίων κατέστρεψαν στους πολέμους»* (σ.55).

Οι Φράγκοι συγκέντρωσαν ποσοστό αναφορών 1,93%. Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (1,61%). Ακολουθεί σε μικρότερο ποσοστό αναφορών (0,32%) η κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη». Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στις κατηγορίες «πολιτισμός» και «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 8).

Και οι Φράγκοι προβάλλονται στο μεγαλύτερο μέρος των αναφορών στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», οι οποίες μάλιστα έχουν συντριπτικά αρνητικό χαρακτήρα. Και οι Φράγκοι απέναντι στους Βυζαντινούς είχαν βίαιη και σκληρή συμπεριφορά. Η συμπεριφορά τους χαρακτηρίζεται από καταστρεπτική μανία και έλλειψη σεβασμού και ηθικής. *«Χάθηκαν πολλές ανθρώπινες ζωές. Επί τρεις ημέρες οι κατακτητές λεηλατούσαν, κατέστρεφαν και έκαιγαν την ανυπεράσπιστη Πόλη»*. *«Δε σεβάστηκαν ούτε τα ιερά μνημεία, ούτε τις εκκλησίες, ούτε τα μοναστήρια»* (σ.92). *«βεβήλωσαν τους ιερούς ναούς της Πόλης»* (σ.95). *«Μετά την άλωση της Πόλης όμως οι δάσκαλοι σκορπίστηκαν, οι σχολές εξαφανίστηκαν και τα βιβλία καταστράφηκαν από τις φλόγες των Λατίνων»* (σ.127).

Στις σχέσεις τους με τους Βυζαντινούς οι Φράγκοι αναφέρονται με αρνητικό χρωματισμό. Οι Φράγκοι έγιναν λαός μισητός για τους Βυζαντινούς, λόγω της αλαζονικής τους πολιτικής, με τις σταυροφορίες, που οδήγησαν στην κατάκτηση και βεβήλωση της Κωνσταντινούπολης. *«Αυτοί όμως, αντί να στείλουν βοήθεια στους βυζαντινούς, οργάνωσαν μόνοι τους τέσσερις εκστρατείες που τις ονόμασαν σταυροφορίες. Σκοπός τους ήταν να νικήσουν τους Σελτζούκους και να κρατήσουν δικά τους όσα μέρη ελευθερώσουν»* (σ.91). *«Η χριστιανική πίστη κλονίστηκε και οι Φράγκοι, που βεβήλωσαν τους ιερούς ναούς της Πόλης, έγιναν μισητοί και ανεπιθύμητοι για όλους τους Βυζαντινούς»* (σ.95).

Στη συνέχεια οι Γότθοι συγκεντρώνουν ποσοστό αναφορών (1,45%), εκ του οποίου το μεγαλύτερο εντάσσεται και εδώ στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (1,29%). Ελάχιστο ποσοστό αναφορών έχει η κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» με ποσοστό 0,16%. Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στις υπόλοιπες κατηγορίες «εικόνες καθημερινής ζωής» και «πολιτισμός» (βλ. πίνακα 9).

Και για τους Γότθους το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», όλες με αρνητικό χαρακτήρα. Η βίαιη και σκληρή συμπεριφορά συνόδευε την πολεμική τους δράση. *«Γειτονικοί λαοί, οι Γότθοι στο βορρά και οι Πέρσες στην ανατολή, παραβίαζαν τα σύνορα, λεηλατούσαν τις ακριτικές επαρχίες και έκλειναν τους δρόμους του εμπορίου»* (σ.21). *«Οι Γότθοι, με αρχηγό τον Αλάριχο κατάφεραν να κυριεύσουν τη Ρώμη, να τη λεηλατήσουν επί τρεις ημέρες και να αποχωρήσουν παίρνοντας μαζί τους μεγάλο μέρος των θησαυρών της»* (σ.32).

Για τους Γότθους υπάρχει μια θετική αναφορά που αναφέρεται στη συνεργασία τους με τους Βυζαντινούς, ωστόσο γίνεται για πολεμικούς σκοπούς. Ωστόσο, η

συνεργασία αυτή είναι επιφανειακή αφού καταλήγει πάλι σε συγκρούσεις ανάμεσα στους δύο λαούς. *«Τα επόμενα χρόνια οι οργανωμένες γοτθικές φυλές επιτέθηκαν πάλι κατά των δυτικών επαρχιών»* (σ.32).

Ακολουθούν οι Ρώσοι με ποσοστό αναφορών (1,45%). Εδώ το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» με ποσοστό 0,97%. Ακολουθεί η κατηγορία «πολιτισμός» με ποσοστό αναφορών 0,32%. Έπεται η κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» με ποσοστό αναφορών 0,16%. Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 10).

Οι περισσότερες αναφορές για τους Ρώσους εντάσσονται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη», με το μεγαλύτερο μέρος από αυτές να έχουν θετικό χαρακτήρα. Οι θετικές αναφορές αναφέρονται στις συνθήκες ειρήνης και συνεργασίας που είχαν με τους Βυζαντινούς, οι οποίες πηγάζουν από τη γνωριμία τους με το βυζαντινό πολιτισμό και τον εκχριστιανισμό τους από τους Βυζαντινούς. *«Οι Ρώσοι γνώρισαν το βυζαντινό πολιτισμό και προόδευσαν, ενώ οι Βυζαντινοί εξασφάλισαν ειρήνη και συνεργασία μαζί τους. Οι φιλικοί αυτοί δεσμοί διατηρήθηκαν επί πολλούς αιώνες»* (σ.67).

Στην κατηγορία «πολιτισμός» υπάρχει ελάχιστο ποσοστό αναφορών με ουδέτερο χαρακτήρα που αναφέρεται στη χριστιανική θρησκεία των Ρώσων.

Τέλος, στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», οι Ρώσοι αναφέρονται με αρνητικό χαρακτήρα. *«Το 860 μ.Χ. όμως, ο ρωσικός στόλος με 200 πλοiάρια μπήκε στο Βόσπορο, λεηλάτησε τις ακτές και τα νησιά της Προποντίδας και επιτέθηκε κατά της Κωνσταντινούπολης»* (σ.67).

Οι Βενετοί συγκέντρωσαν ποσοστό αναφορών 1,12% των οποίων το μεγαλύτερο εντάσσεται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» (0,64%). Ελάχιστο ποσοστό αναφορών έχει η κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (0,48%). Καμία αναφορά, τέλος, δεν υπήρξε στις υπόλοιπες κατηγορίες, δηλαδή τις «εικόνες καθημερινής ζωής» και «πολιτισμός» (βλ. πίνακα 11).

Οι Βενετοί στις σχέσεις τους με τους άλλους λαούς παρουσιάζονται με θετικό χρωματισμό. Οι περισσότερες αναφορές παρουσιάζονται στις σχέσεις συνεργασίας τους με τους Βυζαντινούς, σε στιγμές δύσκολες. *«Η ασφάλεια του Βυζαντίου αλλά και η διακίνηση των προϊόντων ανατέθηκε με συνθήκη στους Βενετούς, στους οποίους δόθηκαν πολλά εμπορικά προνόμια»* (σ. 86). *«Οι Βενετοί ανταποκρίθηκαν πρόθυμα*

στην πρόταση. Βοήθησαν τους Βυζαντινούς στη θάλασσα και από κοινού κατάφεραν να νικήσουν τους Νορμανδούς και να τους απομακρύνουν από τα Βαλκάνια» (σ.89).

Το μικρότερο ποσοστό των αναφορών για τους Βενετούς εντάσσεται στην κατηγορία πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις, όλες με αρνητικό χαρακτήρα. «Φράγκοι, Βενετσιάνοι και Γερμανοί, χύνονται απάνω της αχόρταγα. Με το σταυρό συντρίβουν το σταυρό μας, με τη θρησκεία τους πελεκούν τη θρησκεία μας» (σ.92). «Στο βορρά απειλούσαν οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι, στη Δύση οι Φράγκοι και οι Βενετοί» (σ.95).

Οι Βάνδαλοι, ακολούθως, συγκέντρωσαν ποσοστό αναφορών 0,81%. Για τους Βάνδαλους όλες οι αναφορές εντάσσονται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», οι οποίες μάλιστα κυρίως έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Καμία αναφορά δεν υπήρξε στις υπόλοιπες κατηγορίες, δηλαδή τις «εικόνες καθημερινής ζωής», «σχέσεις με άλλα έθνη» και «πολιτισμός» (βλ. πίνακα 12).

Οι λαοί που συγκέντρωσαν το μικρότερο αριθμό αναφορών είναι οι Ούννοι, οι Νορμανδοί και οι Σέρβοι με ποσοστό 0,48%. Οι Ούννοι συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών τους στις κατηγορίες «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (0,32%), οι οποίες μάλιστα έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Ελάχιστο ποσοστό αναφορών έχει η κατηγορία «πολιτισμός» με ποσοστό 0,16%, θετικού χαρακτήρα. Καμία αναφορά δεν υπήρξε στις υπόλοιπες κατηγορίες, δηλαδή στις «εικόνες καθημερινής ζωής» και «σχέσεις με άλλα έθνη» (βλ. πίνακα 13).

Όσο αφορά τους Νορμανδούς το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (0,32%), οι οποίες μάλιστα έχουν αρνητικό χαρακτήρα. Ελάχιστο ποσοστό αναφορών έχει η κατηγορία «πολιτισμός» σε ποσοστό 0,16%, θετικού χαρακτήρα. Καμία αναφορά δεν υπήρξε στις υπόλοιπες κατηγορίες, δηλαδή στις «εικόνες καθημερινής ζωής» και «σχέσεις με άλλα έθνη» (βλ. πίνακα 14).

Τέλος, οι αναφορές για τους Σέρβους κυρίως εντάσσονται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» (0,32%), με θετικό χρωματισμό. Ακολουθεί η κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» με ποσοστό αναφορών 0,16%, με αρνητικό χαρακτήρα. Καμία αναφορά δεν υπήρξε στις υπόλοιπες κατηγορίες, δηλαδή στις «εικόνες καθημερινής ζωής» και «πολιτισμός» (βλ. πίνακα 15).

Συνοψίζοντας το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών στα κείμενα του σχολικού εγχειριδίου εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (18,31%), έπεται η κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» σε ποσοστό 14,26%,

ακολουθεί η κατηγορία για «πολιτισμός» σε ποσοστό 6,32% και στη τελευταία θέση η κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» σε ποσοστό 1,62% (βλ. πίνακα 16).

2. ΕΙΚΟΝΕΣ

Μέσα από την εξέταση των λεζάντων των εικόνων που εμπεριέχονται στο εγχειρίδιο παρατηρήθηκε ότι οι περισσότερες αναφέρονται και πάλι στους Ρωμαίους. Το σύνολο των αναφορών στις εικόνες για τους Ρωμαίους, σε σχέση με το σύνολο των εικόνων του εγχειριδίου, είναι 9,75%. Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «πολιτισμός» (5,17%). Ακολουθεί η κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» σε ποσοστό αναφορών 2,29% και στη συνέχεια η κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» σε ποσοστό αναφορών 1,72%. Τέλος, το μικρότερο ποσοστό αναφορών (0,57%) παρουσιάζεται στην κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» (βλ. πίνακα 17).

Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών για τους Ρωμαίους εντάσσεται στην κατηγορία «πολιτισμός», όλες με ουδέτερο χαρακτήρα αφού παρουσιάζουν κυρίως μια απλή αναφορά για τις τέχνες καθώς και τα ήθη και έθιμα των Ρωμαίων.

Περνώντας στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», όλες οι σχετικές αναφορές έχουν αρνητικό χρωματισμό. Οι εικόνες, θα λέγαμε, έρχονται να συμπληρώσουν τις σχετικές αναφορές που γίνονται στα κείμενα, όπως είδαμε πιο πάνω, που παρουσιάζουν στο μεγαλύτερο τους μέρος του Ρωμαίους βίαιους και άγριους ενάντια κυρίως στον ελληνικό λαό. Τέτοια παραδείγματα είναι:

- *«Οι ρωμαϊκές λεγεώνες λεηλατούσαν συχνά την ύπαιθρο»*(σ.10).
- *«Αιχμάλωτοι Έλληνες δουλεύουν στους ρωμαϊκούς δρόμους»* (σ.11).
- *« Οι Ρωμαίοι δεν υπέταζαν μόνο κάποια μέρη, αλλά ολόκληρη την οικουμένη»* (σ. 14).

Στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» οι αναφορές κατά κύριο λόγο έχουν ουδέτερο χρωματισμό και αναφέρονται στην περιγραφή του τρόπου ζωής και των ασχολιών του ρωμαϊκού κόσμου.

Τέλος, μια αναφορά υπάρχει για την κατηγορία σχέσεις με άλλα έθνη, με θετικό χαρακτήρα, η οποία αφορά τη συνύπαρξη των Ρωμαίων με τους Έλληνες.

Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών στις εικόνες του εγχειριδίου αναφέρεται στους Τούρκους. Το σύνολο των αναφορών που υπάρχουν στις εικόνες του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας για τους Τούρκους είναι 4,59%. Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (4,02%), που στο μεγαλύτερο τους μέρος έχουν

αρνητικό χαρακτήρα και αναφέρονται κυρίως στην περίοδο της άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Ακολουθεί η κατηγορία «πολιτισμός» σε ποσοστό αναφορών 0,57%, ενώ καμία αναφορά δεν γίνεται στις υπόλοιπες κατηγορίες (βλ. πίνακα 18).

Το επόμενο υψηλότερο ποσοστών αναφορών συγκέντρωσαν οι Ρώσοι (2,86%) εκ του οποίου το μεγαλύτερο ποσοστό εντάσσεται στην κατηγορία «πολιτισμός» (1,72%), με ουδέτερο χρωματισμό. Ακολουθούν οι κατηγορίες «σχέσεις με άλλα έθνη» και «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» με ίδιο ποσοστό αναφορών (0,57%). Καμία αναφορά δεν γίνεται στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» (βλ. πίνακα 19).

Στη συνέχεια ακολουθούν οι Άραβες με ποσοστό αναφορών 1,14%. Εδώ όλες οι αναφορές εντάσσονται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», ενώ καμία αναφορά δεν γίνεται στις υπόλοιπες κατηγορίες (βλ. πίνακα 20).

Το ίδιο ποσοστό αναφορών με τους Άραβες συγκέντρωσαν οι Φράγκοι, δηλαδή, 1,14%. Εδώ και πάλι όλες οι αναφορές εντάσσονται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», με αρνητικό χαρακτήρα, ενώ καμία αναφορά δεν γίνεται στις υπόλοιπες κατηγορίες (βλ. πίνακα 21).

Τέλος, το μικρότερο και παράλληλα ίσο ποσοστό αναφορών (0,57%) συγκέντρωσαν οι Σλάβοι, οι Άβαροι, οι Πέρσες, οι Νορμανδοί και οι Βενετοί. Οι Σλάβοι συγκέντρωσαν το ποσοστό αυτό στην κατηγορία «πολιτισμός», με ουδέτερο χαρακτήρα (βλ. πίνακα 22). Οι Άβαροι συγκέντρωσαν το ποσοστό αυτό στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», με αρνητικό χαρακτήρα (βλ. πίνακα 23). Στην ίδια κατηγορία με τους Άβαρους συγκέντρωσαν το ποσοστό αναφορών οι Πέρσες και οι Νορμανδοί, με επίσης αρνητικό χαρακτήρα (βλ. πίνακα 24 και 25). Όσο αφορά τους Βενετούς, αυτοί συγκέντρωσαν το ποσοστό αυτό στην κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής», με ουδέτερο χαρακτήρα (βλ. πίνακα 26).

Συνοψίζοντας, το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών στις εικόνες του σχολικού εγχειριδίου εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (10,91%), έπεται η κατηγορία «πολιτισμός» σε ποσοστό 8,04%, ακολουθεί η κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» σε ποσοστό 2,29% και στη τελευταία θέση η κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη» σε ποσοστό 1,14% (βλ. πίνακα 27).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η ανάλυση περιεχομένου του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, κατέδειξε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των αναφορών για τους αναφερόμενους λαούς, στα κείμενα και τις εικόνες, εντάσσεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις» (βλ. πίνακα 28). Συμπεραίνεται λοιπόν ότι οι μαθητές έρχονται σε επαφή με όλους σχεδόν τους λαούς μαθαίνοντας γι' αυτούς μέσω εχθροπραξιών και συγκρούσεων και όχι μέσω ειρηνικών καταστάσεων και σχέσεων φιλίας και συνεργασίας, γεγονός το οποίο αντίκειται με τα όσα αναγράφονται στην αρχή του βιβλίου του δασκάλου της Ε΄ τάξης του δημοτικού σχολείου. Ανάμεσα στις γενικές οδηγίες του βιβλίου αναφέρεται ότι: *«Η διδασκαλία θεμάτων που έχουν θέμα συγκρούσεις και διαφορές του παρελθόντος, ανάμεσα στους Βυζαντινούς και σε άλλους λαούς, γίνεται με το πνεύμα διαπολιτισμικής και ειρηνικής συνύπαρξης, που είναι αναγκαίο να υπάρχει σήμερα στους λαούς»* (σ. 19).

Διαπιστώθηκε ότι οι περισσότερες από τις αναφορές που εντάσσονται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», αφορούν τους «γειτονικούς» λαούς του Βυζαντίου, με τους οποίους ήρθε σε συχνότερη επαφή. Μάλιστα στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι αναφορές έχουν αρνητικό χρωματισμό. Οι συχνότερα αναφερόμενοι λαοί είναι, κατά σειρά αναφορών, οι Ρωμαίοι, οι Τούρκοι, οι Άραβες, οι Σλάβοι, οι Άβαροι και οι Βούλγαροι. Οι λαοί αυτοί, όπως προαναφέραμε, παρουσιάζονται μέσω συγκρούσεων και πολέμων, όπου τις περισσότερες φορές ο ελληνικός λαός απειλείται από αυτούς, που *«συχνά δημιουργούσαν προβλήματα στην αυτοκρατορία»* (σ. 53). Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι η υπεράσπιση της ειρήνης δεν εναρμονίζεται με το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας της Ε΄ τάξης του δημοτικού σχολείου.

Μια άλλη διαπίστωση, που σχετίζεται με τα προηγούμενα, είναι ότι απουσιάζουν οι κοινωνικές συνέπειες των πολέμων που αφορούν τους εμπλεκόμενους λαούς. Έτσι δεν δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να γνωρίσουν τα οδυνηρά αποτελέσματα του πολέμου και να κατανοήσουν τη σημασία της ειρήνης για τον κόσμο.

Ακολούθως, οι αναφορές στον πολιτισμό των λαών αυτών είναι συγκριτικά πολύ λιγότερες (λιγότερες από τις μισές) από τις αναφορές που υπάρχουν στους πολέμους και τις συγκρούσεις μεταξύ των λαών αυτών. Οι αναφορές για τον

πολιτισμό στις πλείστες περιπτώσεις έχουν ουδέτερο χρωματισμό, έπονται οι θετικές αναφορές και πολύ λιγότερες είναι οι αρνητικές αναφορές (βλ. πίνακα 28). Από την ανάλυση περιεχομένου προέκυψε ότι οι περισσότερες αναφορές της κατηγορίας αυτής εντάσσονται στην υποκατηγορία της παιδείας (ηθική, συμπεριφορά, νοοτροπία) των λαών αυτών, οι περισσότερες από τις οποίες είναι θετικές. Ελάχιστες είναι οι αναφορές για τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμα, και τις τέχνες-επιτεύγματα των λαών.

Επιπλέον, οι αναφορές που υπάρχουν για την κατηγορία «εικόνες καθημερινής ζωής» είναι σχεδόν μηδαμινές για τους αναφερόμενους λαούς. Οι περισσότερες από αυτές μάλιστα έχουν ουδέτερο χρωματισμό (βλ. πίνακα 28).

Το ελάχιστο αυτό ποσοστό αναφορών έρχεται σε αναντιστοιχία με το σκοπό του μαθήματος της Ιστορίας. Μεταξύ των σκοπών αναφέρεται ότι με τη διδασκαλία της Ιστορίας (σε μαθητές ηλικίας 8 εως 12 ετών) επιδιώκεται: *«Να ενημερωθούν για τις κοινωνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και εθνικές διαφοροποιήσεις των εθνών που μελετούν»*. Επίσης ανάμεσα στους στόχους που αναφέρονται στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών της Ιστορίας Ε' Δημοτικού περιλαμβάνεται *«Οι μαθητές να σέβονται τον πολιτισμό και τις παραδόσεις όλων των λαών. Να γνωρίσουν τους γειτονικούς λαούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τις σχέσεις που ανέπτυξε με αυτούς»* (<http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>). Πώς να γίνει αυτό δυνατό όταν οι αναφορές για τον πολιτισμό και τη ζωή των λαών καλύπτουν το 8,46% (βλ. πίνακα 28) στο σύνολο των κειμένων και εικόνων του βιβλίου;

Επομένως, διαπιστώνει κανείς ότι μέσα από το περιεχόμενο του συγκεκριμένου εγχειριδίου δεν μπορεί να αναπτυχθεί στους μαθητές πνεύμα ειρήνης και συνεργασίας όταν δεν δίνεται προσοχή στον πολιτισμό των διαφόρων λαών, όταν οι γνώσεις που αποκτούν για τον πολιτισμό και τη καθημερινή ζωή των λαών αυτών είναι ελάχιστες που δεν επιτρέπουν τη γνωριμία, την αντικειμενική γνώση και κατανόησή τους από μέρους των μαθητών. Μ' αυτό τον τρόπο καλλιεργείται στους μαθητές μια ξενοφοβία και ανασφάλεια ως προς τους άλλους λαούς.

Μια άλλη σημαντική παρατήρηση που προκύπτει μέσα από την ανάλυση περιεχομένου είναι ότι οι αναφορές που υπάρχουν για την κατηγορία «σχέσεις με άλλα έθνη», για τους αναφερομένους λαούς, έχουν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους θετικό χρωματισμό (βλ. πίνακα 28). Το κυρίως ποσοστό των αναφορών αυτών εντάσσεται στις υποκατηγορίες «προσπάθειες ειρήνης» και «συνεργασία» των λαών. Μάλιστα το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών αυτών έχουν θετικό χαρακτήρα.

Ωστόσο, οι αναφορές στις σχέσεις ειρήνης και συνεργασίας μεταξύ των λαών γίνονται πολλές φορές για πολεμικούς σκοπούς, ενώ ταυτόχρονα είναι επιφανειακές και πρόσκαιρες, αφού καταλήγουν συνήθως σε συγκρούσεις καθώς προκύπτουν διαφορές μεταξύ τους. Η ειρήνη συνήθως εμφανίζεται ως ένα διάστημα ανάμεσα σε δύο πολέμους. Από την άλλη, συνήθως δεν περιγράφονται οι ειρηνικές δραστηριότητες ανάμεσα στους λαούς που υπογράφουν συνθήκες ειρήνης, ούτε και οι ευεργετικές επιδράσεις της ειρηνικής ζωής για τους λαούς. Απουσιάζουν οι αλληλεπιδράσεις και είναι ελάχιστες οι πολιτισμικές συνέπειες της κοινής ζωής και ιστορίας με άλλους λαούς και έθνη.

Και εδώ προκύπτει και πάλι το ερώτημα κατά πόσο υπάρχει εναρμόνιση της ύλης με τους σκοπούς του μαθήματος της Ιστορίας, οι οποίοι υλοποιούνται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια. Μεταξύ των σκοπών στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών της Ιστορίας Ε΄ Δημοτικού αναφέρεται: *«Οι μαθητές να εκτιμήσουν τη σημασία της ειρήνης, της ασφάλειας και της συνεργασίας»* (<http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>).

Επιπλέον, μια άλλη παρατήρηση που προκύπτει είναι ότι κατά το πλείστον οι αναφορές για τις προσπάθειες ειρήνης και συνεργασίας χρεώνεται στον ελληνικό λαό. Αυτός αναλαμβάνει συνήθως την πρωτοβουλία για υπογραφή συνθηκών ειρήνης και συνεργασίας με τα άλλα έθνη. Η αποδίδεται στη γνωριμία των άλλων λαών με τον βυζαντινό πολιτισμό, που τον θαυμάζουν και γοητεύονται από αυτόν, και ο οποίος ασκεί καθοριστική επίδραση στην εξέλιξη των πολιτισμών των άλλων λαών.

Όσο αφορά το γενικό σύνολο των αναφορών που προέκυψε από την ανάλυση περιεχομένου, η μεγαλύτερη ποσότητα των αναφορών για τους άλλους λαούς είναι αρνητικές, ακολουθούν οι θετικές και μετά οι ουδέτερες αναφορές (βλ. πίνακα 28). Κρίνοντας από αυτή τη παρατήρηση και σε συνδυασμό με τις πιο πάνω παρατηρήσεις, μπορεί να λεχθεί ότι το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας για τον μαθητή της Ε΄ τάξης του δημοτικού σχολείου διακατέχεται από μια εθνικιστική τάση. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι λαοί αυτοί να είναι ξένοι, εχθρικοί και αντιπαθητικοί στα «μάτια» των μαθητών, ενδυναμώνοντας έτσι τα κοινωνικά στερεότυπα που αφορούν τους άλλους λαούς. Παράλληλα η κατάσταση αυτή δε συμβάλλει στην προώθηση της αγωγής για την ειρήνη, αφού καλλιεργεί φιλοπόλεμες διαθέσεις υποθάλποντας τις προσπάθειες για διεθνή φιλία, συνεργασία και αλληλοκατανόηση.

Τέλος, μέσα από την ανάλυση των εικόνων παρατηρήθηκε ότι αυτές, στο μεγαλύτερο τους μέρος, συμπληρώνουν τα όσα αναγράφονται στα κείμενα. Παρατηρήθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτές αναφέρεται στην κατηγορία «πολεμικές διαθέσεις, βία-συγκρούσεις», με το μεγαλύτερο μέρος από αυτές να έχουν αρνητικό χαρακτήρα (βλ. πίνακα 27). Τόσο στα κείμενα όσο και στις εικόνες του σχολικού εγχειριδίου το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών που εξετάστηκαν συγκεντρώνουν οι Ρωμαίοι και οι Τούρκοι. Επίσης, ίδια είναι η κατανομή των επιμέρους κατηγοριών που τους αφορούν, είτε οι σχετικές αναφορές απορρέουν από τα κείμενα είτε από τις εικόνες.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι αρκετές από τις επιμέρους διαπιστώσεις μας εναρμονίζονται με πορίσματα προγενέστερων ερευνών που αφορούσαν τα παλιά σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας. Έτσι, οι διαπιστώσεις μας σχετικά με το ότι το νέο σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας της Ε΄ Δημοτικού παρουσιάζει τους άλλους λαούς κυρίως μέσω πολεμικών γεγονότων και συγκρούσεων, ταυτίζονται με διαπιστώσεις άλλων ερευνητών (βλ. Φραγκουδάκη 1997, Ξωχέλλης κ.ά. 2000, Φλουρής & Ιβρίντελη 2000, Κουλλάπης 2000, Ιβρίντελη 2002). Επιπλέον, από το εγχειρίδιο που εξετάσαμε διαπιστώθηκε ότι συνήθως δεν περιγράφονται οι ειρηνικές δραστηριότητες ανάμεσα στους λαούς που υπογράφουν συνθήκες ειρήνης, ούτε και οι ευεργετικές επιδράσεις της ειρηνικής ζωής για τους λαούς. Απουσιάζουν οι αλληλεπιδράσεις και είναι ελάχιστες οι πολιτισμικές συνέπειες της κοινής ζωής και ιστορίας με άλλους λαούς και έθνη, γεγονός που διαπιστώθηκε και από άλλους ερευνητές (Μπονίδης 1995, Διαμαντόπουλος κ.ά. 1995, Ιβρίντελη 1998, Ξωχέλλης κ.ά. 2000). Ακόμη, από το εγχειρίδιο που εξετάσαμε διαπιστώθηκε ότι το περιεχόμενό του διακατέχεται από μια τάση εθνικιστική. Παρόμοια σ' αυτή τη διαπίστωση κατέληξαν προγενέστερες έρευνες (βλ. Ιβρίντελη 2002 & 2009, Φλουρής – Καλογιαννάκη 1996, Ιμβριώτη 1980).

Εν κατακλείδι, η έρευνα του εγχειριδίου του ελληνικού σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε΄ Δημοτικού φανερώνει ότι αυτό δεν ανταποκρίνεται στους στόχους μιας παγκόσμιας προοπτικής της εκπαίδευσης. Η ειρήνη, τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, η ισότητα και η αλληλοκατανόηση των λαών είναι θέματα που κυρίως δεν συναντώνται στο εγχειρίδιο. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι δεν εντοπίζονται ουσιαστικές και καιρίες αλλαγές στο περιεχόμενο του αναθεωρημένου εγχειριδίου σε σχέση με αυτά της παλαιότερης περιόδου.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Τα όσα προέκυψαν από την έρευνα αυτή δείχνουν ότι το νέο σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας για τον μαθητή της Ε΄ τάξης του ελληνικού δημοτικού σχολείου, με τις πολλαπλές περιγραφές πολιτικών και πολεμικών γεγονότων, δεν καλλιεργεί φιλειρηνικά αισθήματα και πνεύμα καλής διάθεσης για φιλία και συνεργασία με τους άλλους λαούς, ανάμεσα τους και τους γειτονικούς λαούς. Μια φιλία που είναι απαραίτητη στους δύσκολους καιρούς που περνά η ανθρωπότητα.

Η αγωγή για την ειρήνη πρέπει να συγκαταλέγεται στους άμεσους στόχους της ελληνικής εκπαίδευσης και κατά συνέπεια στα περιεχόμενα όλων των σχολικών εγχειριδίων, όλων των μαθημάτων. Πρέπει και οφείλει να προετοιμάσει τους μαθητές στην απόκτηση θετικών στάσεων απέναντι στο πνεύμα της ειρηνικής συνύπαρξης και συνεργασίας μεταξύ των λαών. Για να συμβεί αυτό όμως πρέπει οι μαθητές να έρχονται σε επαφή με εκείνα τα στοιχεία που βοηθούν στη γνωριμία των λαών και όχι σε εκείνα που την περιορίζουν.

Στο πνεύμα λοιπόν της εδραίωσης της ειρήνης, της φιλίας και συνεργασίας και της αντικειμενικής γνώσης των λαών, πρέπει τα περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων να βοηθούν τους μαθητές να μαθαίνουν σε άλλους τρόπους σκέψης, τέτοιους που να αποδέχονται τους άλλους ανθρώπους και πολιτισμούς. Έτσι, απαραίτητη προϋπόθεση είναι από τα περιεχόμενα των σχολικών εγχειριδίων να αφαιρεθούν εκείνα τα στοιχεία που προβάλλουν φιλοπόλεμα αισθήματα και εχθρικές διαθέσεις έναντι των άλλων λαών και να καλλιεργούνται τα στοιχεία που συμβάλλουν στην προώθηση της συνεργασίας, της κατανόησης, της φιλίας και της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών.

Προτείνουμε, λοιπόν, μέσα από το περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε΄ τάξης του ελληνικού δημοτικού σχολείου, που σε αυτό βασίστηκε η έρευνα μας, να απαλειφθεί το πνεύμα της ιστορίας των πολέμων και των συγκρούσεων με τους άλλους λαούς αλλά και της μονοπολιτισμικότητας. Τα ιστορικά, πολιτικά και πολεμικά γεγονότα μπορούν να παρατίθενται αχρωμάτιστα, χωρίς να καλλιεργούνται στερεοτυπικές αντιλήψεις και αισθήματα αντιπάθειας για τους άλλους λαούς που εμποδίζουν την προώθηση του πνεύματος της συνεργασίας και της ειρηνικής συνύπαρξης.

Από την άλλη, δεν γίνεται να μιλάμε για κατανόηση και αποδοχή των άλλων ανθρώπων και λαών όταν το εγχειρίδιο που χρησιμοποιείται από τους μαθητές είναι μονοπολιτισμικά προσανατολισμένο. Γι' αυτό το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας της Ε' τάξης πρέπει να εμποτιστεί με το πνεύμα της ιστορίας της κατάκτησης του πολιτισμού των διαφόρων ανθρώπων και λαών. Έτσι, θα πρέπει να περιέχονται περισσότερα στοιχεία που να αναδεικνύουν τον πολιτισμό των άλλων λαών, ιδιαίτερα των γειτονικών, που να βοηθήσουν τους μαθητές στην αντικειμενική γνωριμία και κατανόηση τους. Αυτό περαιτέρω θα βοηθήσει στο σεβασμό της πολιτισμικής πολλαπλότητας και ιδιαιτερότητας του κάθε λαού και στη διαμόρφωση θετικών αντιλήψεων γι' αυτούς, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό στη σημερινή εποχή της πολυπολιτισμικότητας, της παγκόσμιας επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης των λαών.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να αναπαράγεται το ιστορικό παρελθόν ή η ταυτότητα του εθνικού εαυτού, ωστόσο θα πρέπει να γίνεται με προσοχή προκειμένου να υπάρχουν προϋποθέσεις για την κατανόηση των υπολοίπων πολιτισμών.

Επιπλέον, κρίνεται σημαντικό μέσα από το περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε' τάξης του δημοτικού σχολείου, να προβάλλονται εικόνες από την καθημερινή ζωή των άλλων ανθρώπων και λαών. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας, η εκπαίδευση πρέπει να αποκτήσει μια διεθνή διάσταση, με στόχο να διαμορφώσει παγκόσμιους πολίτες που θα ενδιαφέρονται για τη ζωή των συνανθρώπων τους, ανεξαρτήτως φυλής και εθνικότητας. Αν οι μαθητές εκπαιδεύονται για να ζουν ως παγκόσμιοι πολίτες θα ενδιαφέρονται περισσότερο για τα προβλήματα των άλλων ανθρώπων, όπως είναι η φτώχεια, η πείνα, τα περιβαλλοντικά προβλήματα, τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Σήμερα, οι Έλληνες μαθητές ζουν σε μια κοινωνία όπου συνυπάρχουν με ανθρώπους από αυτές τις χώρες. Έτσι μπορούν να ευαισθητοποιηθούν και να δραστηριοποιηθούν ώστε να βοηθήσουν παιδιά, τα οποία μπορεί να είναι και συμμαθητές τους, για να ξεπεράσουν κάποια από αυτά τα προβλήματα.

Ακόμη, στην εικονογράφηση μπορούν να παρουσιάζονται πιο πολλά παραδείγματα από τη ζωή των διαφόρων λαών, να προάγεται ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να περιλαμβάνονται θέματα και παραδείγματα φιλίας και συνεργασίας των λαών μεταξύ τους.

Ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο που πρέπει να παρατίθεται μέσα από το περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Ε' τάξης του δημοτικού σχολείου είναι η περιγραφή των ειρηνικών δραστηριοτήτων και συνεργασιών μεταξύ

των λαών που συνάπτουν τέτοιες σχέσεις, καθώς και των αποτελεσμάτων τους. Επίσης, πρέπει να τονίζονται οι ευεργετικές επιδράσεις της ειρηνικής ζωής για την ανθρωπότητα. Η ειρήνη δεν πρέπει να προβάλλεται ως το διάστημα μεταξύ δύο πολέμων. Έτσι, με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται η επιφανειακή μάθηση και οι μαθητές μαθαίνουν να εκτιμούν τη σημασία της ειρήνης και της συνεργασίας. Με την προβολή της ιδέας της ειρήνης δημιουργείται αντιπολεμικό κλίμα και συγχρόνως μια φιλειρηνική διάθεση στα παιδιά.

Ταυτόχρονα, θα πρέπει να τονίζονται οι κοινωνικές συνέπειες των πολέμων με στόχο να γίνει αντιληπτό από τους μαθητές ότι ο πόλεμος αποτελεί εμπόδιο για την ανάπτυξη, αν θέλουμε η εκπαίδευση να βοηθήσει στη μελλοντική αποφυγή συγκρούσεων μεταξύ των λαών και την προώθηση της ειρήνης.

Θεωρούμε ότι η αγωγή για την ειρήνη πρέπει να απασχολήσει την ελληνική εκπαίδευση για τη βελτίωση της διδασκαλίας προς αυτή τη κατεύθυνση. Το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας της Ε΄ τάξης του ελληνικού δημοτικού σχολείου είναι καινούργιο και θα έπρεπε να έχει ξεφύγει από την τακτική των προηγούμενων χρόνων, δηλαδή της προβολής καταστάσεων βίας και συγκρούσεων και να βοηθήσει τους μαθητές στην αποδοχή της ιδέας της ειρήνης και συνεργασίας και στην απόρριψη της βίας και του πολέμου. Το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας οφείλει να αντανακλά στο περιεχόμενό του το πνεύμα της πολυπολιτισμικότητας, της ειρηνικής συνύπαρξης, και αλληλεπίδρασης των πολιτισμών, με βάση την παιδαγωγική για την ειρήνη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΡΩΜΑΙΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	1	2	-	617	2,75	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	3	1			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	7	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	1	2	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	6	-	6	617	2,75
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	2	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		3	-	-		
		Επекτατικές βλέψεις		-	-	-		
		ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ	1	7	-	617		
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ	-	-	7	617	1,13		
	ΣΥΝΟΛΟ	21	14	14	617	7,92		

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΤΟΥΡΚΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		-	-	-	617	0,81	
		θρησκεία		-	1	1			
		ήθη-έθιμα		-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)		-	-	3			
		τέχνες-επιτεύγματα		-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι		-	-	-	617	0,64
			Προσπάθειες ειρήνης		2	-	2		
		Εξωτερική πολιτική	Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
			Επεκτατικές βλέψεις		-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ				-	-	-	617	-
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ				-	-	27	617	4,37
	ΣΥΝΟΛΟ				2	1	33	617	5,82

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΑΡΑΒΕΣ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0,64	
		θρησκεία	-	2	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	1			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	2	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	1,78
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	4	-		
		Συνεργασία		2	-	2		
		Διπλωματικές σχέσεις		1	-	-		
			Ελεγκτατικές βλέψεις	-	-	2		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	1	-	617	0,16	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	1	10	617	1,78	
ΣΥΝΟΛΟ		9	4	15	617	4,36		

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΑΒΑΡΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0,16	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	1	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	2,26
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	3	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		4	-	2		
		Επεκτατικές βλέψεις		-	-	1		
		ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ	-	-	-	617		
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ	-	2	9	617	1,78		
	ΣΥΝΟΛΟ		7	3	16	617	4,20	

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΣΛΑΒΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		-	1	-	617	0,64	
		θρησκεία		-	1	-			
		ήθη-έθιμα		-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)		1	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα		1	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι		-	-	-	617	1,62
			Προσπάθειες ειρήνης		-	-	1		
		Εξωτερική πολιτική	Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		6	-	2		
			Επεκτατικές βλέψεις		-	-	1		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ				-	1	-	617	0,16
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ				-	2	7	617	1,45
	ΣΥΝΟΛΟ				8	5	11	617	3,87

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	1	-	617	0,48	
		θρησκεία	-	1	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	1	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	1,45
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	3	-		
		Συνεργασία		2	-	2		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις	-	1	1			
ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	617	0		
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	2	8	617	1,62		
ΣΥΝΟΛΟ		6	5	11	617	3,55		

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΠΕΡΣΕΣ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ		γλώσσα	-	-	-	617	0	
			θρησκεία	-	-	-			
			ήθη-έθιμα	-	-	-			
			Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
			τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΘΝΗ		Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	1,29
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	3	-	2		
				Συνεργασία	2	-	-		
				Διπλωματικές σχέσεις	-	-	-		
				Ελεγκτατικές βλέψεις	-	1	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ			-	-	-	617	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ			-	1	6	617	1,13	
	ΣΥΝΟΛΟ			5	2	8	617	2,42	

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΦΡΑΓΚΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	0,32
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία		-	-	2		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις	-	-	-			
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	617	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	1	9	617	1,61	
ΣΥΝΟΛΟ		-	1	11	617	1,93		

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΓΟΤΘΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	0,16
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία		1	-	-		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
			Ελεκτατικές βλέψεις	-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	617	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	8	617	1,29	
ΣΥΝΟΛΟ		1	-	8	617	1,45		

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΡΩΣΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0,32	
		θρησκεία	-	2	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	0,97
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	2	-		
		Συνεργασία		3	-	-		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επекτατικές βλέψεις	-	-	1			
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	617	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	1	617	0,16	
ΣΥΝΟΛΟ		5	2	2	617	1,45		

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΒΕΝΕΤΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	0,64
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία		4	-	-		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις	-	-	-			
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	617	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	3	617	0,48	
ΣΥΝΟΛΟ		4	-	3	617	1,12		

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΒΑΝΔΑΛΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επекτατικές βλέψεις		-	-	-		
		ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-		
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	5	617	0,81	
	ΣΥΝΟΛΟ		-	-	5	617	0,81	

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΟΥΝΝΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		-	-	-	617	0,16	
		θρησκεία		-	-	-			
		ήθη-έθιμα		-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)		1	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα		-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι		-	-	-	617	0
			Προσπάθειες ειρήνης		-	-	-		
		Εξωτερική πολιτική	Συνεργασία		-	-	-		
			Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
			Ελεγκτατικές βλέψεις		-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ				-	-	-	617	0
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ				-	-	2	617	0,32
	ΣΥΝΟΛΟ				1	-	2	617	0,48

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0,16	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	1	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία		-	-	-		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις	-	-	-			
ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	617	0		
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	2	617	0,32		
ΣΥΝΟΛΟ		1	-	2	617	0,48		

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΣΕΡΒΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	617	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	617	0,32
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	1	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		1	-	-		
		Ελεγκτατικές βλέψεις		-	-	-		
		ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ	-	-	-	617		
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ	-	-	1	617	0,16		
	ΣΥΝΟΛΟ		2	-	1	617	0,48	

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
ΣΥΝΟΛΟ ΛΑΩΝ (ΚΕΙΜΕΝΑ)	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		16	17	6	617	6,32
		θρησκεία						
		ήθη-έθιμα						
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)						
		τέχνες-επιτεύγματα						
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	55	2	31	617	14,26
		Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης					
			Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις					
			Επεκτατικές βλέψεις					
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ			1	9	0	617	1,62
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ			0	9	104	617	18,31	
ΣΥΝΟΛΟ			72	37	141	617	40,51	

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΡΩΜΑΙΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		-	1	-	174	5,17	
		θρησκεία		-	-	-			
		ήθη-έθιμα		-	2	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)		-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα		-	6	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι		-	-	-	174	0,57
			Προσπάθειες ειρήνης		-	-	-		
		Εξωτερική πολιτική	Συνεργασία		1	-	-		
			Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
			Επεκτατικές βλέψεις		-	-	-		
ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ				1	2	-	174	1,72	
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ				-	-	4	174	2,29	
ΣΥΝΟΛΟ				2	11	4	174	9,75	

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΤΟΥΡΚΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	174	0,57	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	1	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	174	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία		-	-	-		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις	-	-	-			
ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	174	0		
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	2	5	174	4,02		
ΣΥΝΟΛΟ		-	3	5	174	4,59		

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΡΩΣΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	174	1,72	
		θρησκεία	-	1	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	2	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	174	0,57
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		1	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις		-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	174	0	
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	1	174	0,57		
ΣΥΝΟΛΟ		1	3	1	174	2,86		

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΑΡΑΒΕΣ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		-	-	-	174	0	
		θρησκεία		-	-	-			
		ήθη-έθιμα		-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)		-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα		-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι		-	-	-	174	0
			Προσπάθειες ειρήνης		-	-	-		
		Εξωτερική πολιτική	Συνεργασία		-	-	-		
			Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
	Ελεγκτικές βλέψεις		-	-	-				
ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ				-	-	-	174	0	
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ				-	-	2	174	1,14	
ΣΥΝΟΛΟ				-	-	2	174	1,14	

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΦΡΑΓΚΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		-	-	-	174	0	
		θρησκεία		-	-	-			
		ήθη-έθιμα		-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)		-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα		-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι		-	-	-	174	0
			Προσπάθειες ειρήνης		-	-	-		
		Εξωτερική πολιτική	Συνεργασία		-	-	-		
			Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
			Επεκτατικές βλέψεις		-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ				-	-	-	174	0
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ				-	-	2	174	1,14
ΣΥΝΟΛΟ				-	-	2	174	1,14	

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΣΛΑΒΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	1	-	174	0,57	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	174	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Ελεγκτικές βλέψεις		-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	174	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	-	174	0	
	ΣΥΝΟΛΟ		-	1	-	174	0,57	

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΑΒΑΡΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	174	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	174	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επекτατικές βλέψεις		-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	174	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	1	174	0,57	
	ΣΥΝΟΛΟ		-	-	1	174	0,57	

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΠΕΡΣΕΣ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	174	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	174	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις		-	-	-		
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-	174	0	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	1	174	0,57	
	ΣΥΝΟΛΟ		-	-	1	174	0,57	

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	174	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	174	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επекτατικές βλέψεις		-	-	-		
		ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	-	-		
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	1	174	0,57	
	ΣΥΝΟΛΟ		-	-	1	174	0,57	

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %		
ΒΕΝΕΤΟΙ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	-	-	-	174	0	
		θρησκεία	-	-	-			
		ήθη-έθιμα	-	-	-			
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)	-	-	-			
		τέχνες-επιτεύγματα	-	-	-			
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	-	-	-	174	0
			Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης	-	-		
		Συνεργασία		-	-	-		
		Διπλωματικές σχέσεις		-	-	-		
		Επεκτατικές βλέψεις	-	-	-			
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		-	1	-	174	0,57	
	ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		-	-	-	174	0	
	ΣΥΝΟΛΟ		-	1	-	174	0,57	

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %			
ΣΥΝΟΛΟ ΛΑΩΝ (ΕΙΚΟΝΕΣ)	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα		0	14	0	174	8,04	
		θρησκεία							
		ήθη-έθιμα							
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)							
		τέχνες-επιτεύγματα							
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι		2	0	0	174	1,14
		Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης						
			Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις						
			Επεκτατικές βλέψεις						
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ		1	3	0	174	2,29		
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΤΚΡΟΥΣΕΙΣ		0	2	17	174	10,91			
ΣΥΝΟΛΟ		3	19	17	174	22,38			

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ			ΘΕΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	
ΣΥΝΟΛΟ ΛΑΩΝ (ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ)	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	γλώσσα	16	31	6	791	6,7	
		θρησκεία						
		ήθη-έθιμα						
		Παιδεία (ήθος, νοοτροπία, συμπεριφορά)						
		τέχνες-επιτεύγματα						
	ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΘΝΗ	Εσωτερική πολιτική	διοίκηση, νόμοι, φόροι	57	2	31	791	11,37
		Εξωτερική πολιτική	Προσπάθειες ειρήνης					
			Συνεργασία Διπλωματικές σχέσεις					
			Επεκτατικές βλέψεις					
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ			2	12	0	791	1,76
ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ - ΒΙΑ - ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ			0	11	121	791	16,68	
ΣΥΝΟΛΟ			75	56	158	791	36,51	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agicic, D. (2000). Η εικόνα των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση της Κροατίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 179-196.
- Albornoz, O. (1992). Ethnic Challenges in Latin American Education, in Schleicher K. & Kozma T. (eds) *Ethnocentrism in Education* , New York, Peter Lang, 173-189.
- Anramovic, Z. (2000). Οι Σέρβοι στα κροατικά και οι Κροάτες στα σερβικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας για την 8^η τάξη – συγκριτική ανάλυση, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 203-222.
- Άχλης, Ν. (1983). *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*, Θεσσαλονίκη: Α/φοι Κυριακίδη.
- Άχλης, Ν. (1984). Η παιδαγωγική της Ειρήνης, *Επιστημονικό βήμα του Δασκάλου*, 29/84, 52-62.
- Άχλης, Ν. (1993). Τα σχολικά βιβλία της Ιστορίας και η εκπαίδευση για την Ειρήνη, *Νέα Παιδεία*, 68/93, 92-112.
- Berelson B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*, New York: Hafner Press.
- Βούρη, Σ. (2000). Η αρχαιότητα ως πηγή εθνικών τεκμηρίων στα βαλκανικά εγχειρίδια ιστορίας (1991-1996), στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου

- (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 101-116.
- Γιαννούλη, Ν. (1980). Δάσκαλοι και μαθητές να διαπαιδαγωγηθούν στα θέματα της ειρήνης και του αφοπλισμού, *Δρόμοι της ειρήνης*, αρ.16, Μάιος-Ιούλιος, 1980, 30-31.
  - Γκόβαρης, Χ. (2001). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Αθήνα: Ατραπός.
  - Γκότοβος, Α. (2002). *Εκπαίδευση και Ετερότητα: Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
  - Γλέντης, Σ. – Μαραγκουδάκης, Ε. – Νικολόπουλος, Ν. – Νικολοπούλου, Μ., «Στα βυζαντινά χρόνια», βιβλίο δασκάλου, Ε΄ Δημοτικού, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα.
  - Carita, L. - Carita, C. (2000). Διαστάσεις της ευρωπαϊκής Ιστορίας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Ρουμανίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 303-318.
  - Cıkar, M. (2000). «Παρουσιάσεις» των πολιτικών κοινοτήτων στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια της εποχής της δημοκρατίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 335-350.
  - Durkheim, E. (1956). *Education and Sociology*, Glencoe, Free Press.
  - Διαμαντόπουλος, Γ. - Κιοσσέ, Ε. - Νικολάου, Γ. - Παλάσκας, Σ. (1995). Η εικόνα του «άλλου» στα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του Γυμνασίου, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 47-58.

- Dimitrova, S. (2000). Ο εξωτερικός πολιτικός «άλλος» και οι εικόνες της Ευρώπης, όπως διαγράφονται στα υποχρεωτικά σχολικά βιβλία σύγχρονης βουλγαρικής Ιστορίας μετά το 1917, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 283-302.

- Ηλιάδου, Κ. – Κώστογλου, Α. – Κατσουλάκου, Θ. – Τσαντίνη, Κ. (1990). Η σχολική ιστορία ως μέσο επικοινωνίας των λαών. Η περίπτωση της ελληνικής επανάστασης του 1821 στα σχολικά εγχειρίδια των Βαλκανικών κρατών, *Τα Εκπαιδευτικά*, 18-19/90, 83-92.

- Healey-Ζησάκη, Τ. (1995). Η εικόνα της Ελλάδας στα βουλγαρικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της κομμουνιστικής και μετακομμουνιστικής περιόδου (1878-1949), στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 87-108.

- Horken, W. (2000). Η ιστορία ως σύγκρουση - η ιστορία ως γειτνίαση. Εξετάζοντας την ιστορία της σύγκρουσης στα σχολικά βιβλία των Βαλκανίων, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 27-30.

- Holsti, O.R. (1969). *Content analysis for the social sciences and humanities*, London: Addison-Wesley.

- Ιβρίντελη, Μ. (1998) *Ο «κόσμος» στο αναλυτικό πρόγραμμα, στα σχολικά εγχειρίδια και στα βιβλία δασκάλου του ελληνικού δημοτικού σχολείου*, Master, Ρέθυμνο, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Ιβρίντελη, Μ. (2002) *Ο «άλλος» ως λόγος και ως εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και τα σχολικά εγχειρίδια των κοινωνικών σπουδών του δημοτικού σχολείου: Η περίπτωση της Αγγλίας, της Ελλάδας και των ΗΠΑ*, Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Ιβρίντελη, Μ. (2009). Η εικόνα των Μεσογειακών λαών στα νέα διαθεματικά σχολικά εγχειρίδια του ελληνικού δημοτικού σχολείου, *Νέα Παιδεία*, υπό δημοσίευση.
- Ιμβριώτη, Ρ. (1980). *Παιδεία και Κοινωνία*, Αθήνα.
- Ισμιρλιάδου, Α. (1995). Η ιστορική πορεία και η εθνική ταυτότητα των Αλβανών στα σχολικά βιβλία Ιστορίας τους, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 135-142.
- Јovanoski, D. (2000). Η ιστορία των βαλκανικών εθνών όπως παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 163-172.
- Justin, J. (2000). Ρητά και υπονοούμενα μηνύματα στα ευρωπαϊκά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 117-138.
- Kallis, A. (1999). Coping with the uncomfortable past: a comparative analysis of the teaching of World War II and the role of historical education in the construction of a “European” identity, in Ross, A. (eds) *Young Citizens in Europe*, London, CiCe publication, 297-314.
- Καταρτζή, Ε. (2002). *Ιστορική αναδρομή της εικονογράφησης των παιδικών και σχολικών βιβλίων*, Θεσσαλονίκη.
- Κατσαρού, Ε. (2008). Το σχολικό εγχειρίδιο ως προϊόν κοινωνικών διαδικασιών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, *Επιστήμες Αγωγής*, 4/2008, 105-122.

- Καψάλης, Α. – Χαραλάμπους, Δ. (1995). *Σχολικά Εγχειρίδια: Θεσμική Εξέλιξη και Σύγχρονη Προβληματική*, Αθήνα: Έκφραση.
- Κέντρο Έρευνας Σχολικού Βιβλίου και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο Α.Π.Θ., στο δικτυακό τόπο <http://web.auth.gr/kebside/gr/themeb.htm>.
- Κουλλάπης, Λ. (2000). Η εικόνα των Βουλγάρων και των Τούρκων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της περιόδου 1950-1990, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 361-372.
- Κουτρομπά, Κ. (2002). *Η διδακτική της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση υπό το πρίσμα της Ευρωπαϊκής διάστασης*, Αθήνα.
- Krsto, J. (2000). Η εικόνα του Άλλου/του Γείτονα στα κροατικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 147-158.
- Κωνσταντίνου, Χ. (1997). *Σχολική Πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή*, Αθήνα: Gutenberg.
- Lama, A. (2000). Οι βαλκάνιοι γείτονες στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας και Γεωγραφίας στα σχολεία Γενικής Κατεύθυνσης της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Αλβανίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 173-178.
- Lastrucci, E. (1999). History Teaching in Italian Secondary Schools: Perspectives on the state of the art, in Ross, A. (eds) *Young Citizens in Europe*, London, CiCe publication, 297-314.

- Lisengard, K. (2000). Βοσνία και Ερζεγοβίνη 1998 – Η Εικόνα του Γείτονα της Διπλανής Πόρτας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 159-162.

- Λουκίδου, Δ. (1995). Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας που διδάσκονται σήμερα στη Βουλγαρία και η εικόνα του Νεοέλληνα σε αυτά, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 119-126.

- Μακράκης, Β. (1996). Η οικουμενική αγωγή στη σχολική εκπαίδευση: Μια προσέγγιση, στο Καλογιαννάκη Π. – Μακράκης Β., *Ευρώπη και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης, 20-45.

- Ματσαγγούρας, Η. & Χέλμης, Σ. (2003). Παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού στην εκπαίδευση: θεωρητικές παραδοχές και τεχνικές προδιαγραφές, στο: *Σχεδιασμός και παραγωγή παιδαγωγικού υλικού για την περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου, Αθήνα: Λιβάνη, 63-106.

- Μαρκαντώνης, Ι. (1977). *Παιδεία ειρήνης: Δεδομένα και προϋποθέσεις δια την θεμελίωσιν της αγωγής προς ειρήνην*, Αθήνα.

- Μίνοςκι, Υ. (2000). Οι ιστορικές προσωπικότητες των γειτόνων στα σχολικά εγχειρίδια Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 197-202.

- Μπαμπινιώτης, Γ. (2004). *Λεξικό για το σχολείο και το γραφείο*, 2^{ος} τόμος, Γ – Ι, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.

- Μπάτσιοις, Γ. (1995). *Η αγωγή ειρήνης και το μάθημα των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

- Μπονίδης, Κ. (1995). Οι άλλοι λαοί στα ελληνικά εγχειρίδια Γλώσσας και Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 15-33.

- Μπονίδης, Κ. & Χοντολίδου, Ε. (1997). Έρευνα σχολικών εγχειριδίων: από την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου σε ποιοτικές μεθόδους ανάλυσης – το παράδειγμα της Ελλάδας, Στο Βάμβουκα, Μ. & Χουρδάκη, Α. (επιμ.) *Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη: Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 188-224.

- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Ξανθάκου, Γ. & Καΐλα, Μ. (1988). Το σχολικό βιβλίο, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 39/88, 71.

- Ξωχέλλης, Π. (1995). Η έρευνα των σχολικών εγχειριδίων - Προβλήματα και διαπιστώσεις, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 9-14.

- Ξωχέλλης, Π. (2000). Εισαγωγή στη θεματική του συνεδρίου, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 27-30.

- Ξωχέλλης, Π. - Καψάλης, Α. - Ανδρέου, Α. - Ισχυρλιάδου, Α. - Λουκίδου, Δ. - Μπονίδης, Κ. - Χατζησαββίδης, Σ. (2000). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία ιστορίας των βαλκανικών χωρών, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 67-99.

- Ξωχέλλης, Π. (2005). Κριτήρια εγκυρότητας, αξιοπιστίας και παιδαγωγικής καταλληλότητας των σχολικών βιβλίων, στο: *Διδακτικό Βιβλίο και Εκπαιδευτικό*

Υλικό στο Σχολείο: Προβληματισμοί – Δυνατότητες – Προοπτικές, Πρακτικά πανελληνίου συνεδρίου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου σε συνεργασία με το Α.Π.Θ., Αθήνα, ΥΠΕΠΘ/ΠΙ, 32-38.

- Ozbaran, S. (2000). Η εικόνα του «Άλλου» στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας: Η περίπτωση της Τουρκίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 351-360.
- Παλλά, Μ. (1992). Η ανάλυση περιεχομένου, *Φιλολόγος*, 67/92, 45-54.
- Παπάς, Α. (1995). Αξίες, πρότυπα και εικόνα του «άλλου» στα αλβανικά βιβλία γλωσσικής διδασκαλία, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 127-134.
- Πιπερτζή, Κ. (1995). Η εικόνα των Βουλγάρων στα σημερινά εγχειρίδια Ιστορίας του Λυκείου, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 59-64.
- Πυργιωτάκης, Ι. (2000α). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πυργιωτάκης, Ι. (2000β). *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Rohrs, H.A. (1996). United Europe as a challenge to education, στο Κοσμοπούλου Α., Υφαντή Α. & Πετρούλακη Ν. (επιμ.) *Η εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 64-80.
- Schleicher, K. (1992). Education for Global Awareness, in Schleicher K. & Kozma T. (eds) *Ethnocentrism in Education*, New York, Peter Lang, 193-226.

- Sinani, A. – MIMOZA, G. (2000). Η αντανάκλαση των διαπολιτιστικών σχέσεων και η ένταξη τους στο περιεχόμενο των σχολικών αναλυτικών προγραμμάτων στο αλβανικό εκπαιδευτικό σύστημα, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 223-230.

- Stojanovic, D. (2000). Η εικόνα του «άλλου». Ο γείτονας στα σερβικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 139-146.

- Szabolsci, M. (1992). The Ethnic Factor in Central European Education, in Schleicher K. & Kozma T. (eds) *Ethnocentrism in Education* , New York, Peter Lang, 103-120.

- Τσιανάκας, Ε. (2006). *Η εικόνα του άλλου στα σύγχρονα τουρκικά αναλυτικά προγράμματα και σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και πολιτικής αγωγής της υποχρεωτικής εκπαίδευσης*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Σχολή Φιλοσοφικής, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Τομέας Παιδαγωγικής.

- Τσέλιου, Χ. (1995). Η εικόνα των Ελλήνων και των Τούρκων σε βουλγαρικά εγχειρίδια Ιστορίας, στο: Πρακτικά Ημερίδας της Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου με θέμα: *Σχολικά εγχειρίδια Βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 109-118.

- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, στο δικτυακό τόπο <http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>

- Flouris, G. & Spiridakis, J. (1992). The Education of the World Citizen, in Schleicher K. & Kozma T. (eds) *Ethnocentrism in Education*, New York, Peter Lang, 265-279.

- Φλουρής, Γ. & Καλογιαννάκη, Π. (1996). Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση. Η περίπτωση των βαλκανικών λαών και Τούρκων στα ελληνικά σχολικά βιβλία. Αφορμή για προβληματισμό και συζήτηση, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 23/96, 207-248.
- Φλουρής, Γ. & Ιβρίντελη, Μ. (1998). Η εικόνα των βαλκάνιων γειτόνων μας στο αναλυτικό πρόγραμμα, στα σχολικά εγχειρίδια και στα βιβλία δασκάλου του ελληνικού δημοτικού σχολείου, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα: Δαρδανός, 231-261.
- Φλουρής, Γ. & Ιβρίντελη, Μ. (2000). Η εικόνα των βαλκάνιων γειτόνων μας στο αναλυτικό πρόγραμμα, στα σχολικά εγχειρίδια και στα βιβλία δασκάλου του ελληνικού δημοτικού σχολείου, στο Α. Καψάλης - Κ. Μπονίδης - Α. Σιπητάνου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Δαρδανός, 231-261.
- Φλουρής, Γ. (2000). *Αναλυτικά Προγράμματα για μια νέα εποχή στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Φραγκουδάκη, Α. (1978). *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου, Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φραγκουδάκη, Α. (1979). *Τα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου, γ' εκδ.*, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α. (1997). «Απόγονοι» Ελλήνων «από τη μυκηναϊκή εποχή»: η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας», στο Α. Φραγκουδάκη – Θ. Δραγώνα (επιμ.), *«Τι ειν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 344-400.

- Fritzsche, K.P. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων (μτφ. Α. Καψάλη), *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 17/92, 173-181.